अर्जुन उवाच—**अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।**
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय! बलादिव नियोजितः. ॥ ३६ ॥

अथ यानंतर । म्हणजे ज्ञानी होऊंनि नर । इंद्रियनिग्रहतत्पर । असोनिही. ॥६०२॥ यानंतरही त्या नरा । म्हणसी तूं जी वृष्णिवीरा! । कीं भरोनि प्रकृतीचा वारा । प्रकृतीसारिखा तो चेष्टतो. ॥६०३॥ तरी त्यासही अजी!। कोण पापी विषयकर्मीं योजी । कीं नसोनि मनामाजीं । चेष्टतो प्रकृतीसारिखा? ॥६०४॥ जैसा कोणी एक स्वयें निर्मळ। नातळे मळमूत्रादि ओंगळ । त्याहातें बळात्कारें प्रबळ । तें दाटूनि जैसा काढवी. ॥ ६०५ ॥ तैसा असोनिही कुशल । आणि इंद्रियनिग्रहशील । तोही प्रकृतीसारिखा चेष्टतो ओंगळ। जाणों प्रारब्धें बळें योजिला. ॥ ६०६ ॥ त्यास विषयाचें सेवन । पाप वाटे ऐसा प्रवीण । न इच्छितांही भोग कवण । पापीं योजी तें सांग? ॥ ६०७ ॥ प्रकृतीसारिखा ज्ञानी। चेष्टे निग्रहशीळ म्हणोनी । देव बोलिला ज्या भावेंकरूनी । तो न समजोनि हा प्रश्न. ॥ ६०८ ॥ कीं तो जरी निष्काम । प्रारब्ध उपजवी त्यास काम । विषय निष्कामा करी सकाम । न समजला हा भाव अर्जुना. ॥ ६०९ ॥ या प्रश्नाचें उत्तर । देतो आतां दामोदर । अध्याय संपे तों प्रकार । प्रसंगें कामाचा जयाच्या वर्णिला. ॥ ६१० ॥ त्यांत आधीं जो प्रश्न जाला। कीं हा न इच्छितां कोण याला । भोगीं योजितो हें पार्थ बोलिला । तें संजय म्हणतो कीं. ॥ ६११ ॥

श्रीभगवानुवाच—**काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।**
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्. ॥ ३७ ॥

म्हणे भगवान् पूर्णकाम । कीं अनर्थासी मूळ हाचि काम । क्रोधही याचेंचि नाम । जो उपजे रजोगुणापासूनी. ॥ ६१२ ॥ अगा! एक ऋण देतो। एक ऋण घेतो ।एक घेववितो आणि फेडवितो। धर्नी आपण उभयत्र. ॥६१३॥ जीव कर्में करी । तें कर्म ऋण होय त्याचे शिरीं । फेडी भोगोनि अन्य शरीरीं । प्रारब्धाच्या. ॥ ६१४ ॥ तें कर्में कामचि करवी । तें भोगें ऋणचि फेडवी, । अज्ञानियांस पुढें जोडवी, । अहंकारें भोगेच्छेंकरूनी. ॥ ६१५ ॥ मी कर्ता मज हें प्रिय । मज तें नलगे जें मज अप्रिय । ऐसा रागद्वेषविषय[1] । मीपणें भोगवी हा काम. ॥ ६१६ ॥ ऐसा अज्ञानियांचा भोग । ज्ञानियांस

---

१. प्रीतीचा आणि द्वेषाचा विषय.

नसे मीपणाचा रोग । परी भोगसमयीं त्याचा वियोग । प्रारब्ध करी कामबळें. ॥ ६१७ ॥ त्यांत पुण्यवृक्षचि फळती । तीं फळें अनायासें येती । तथापि भोगीं मीपणातें स्पर्शती । नव्हे योग मीपणावांचूनी. ॥ ६१८ ॥ अहंकारीं प्रतिबिंब मिळालें । तेव्हां पूर्वकर्म उपजलें । त्या दोघींही पाहिजे भोगिलें । जैसें केलें ते रीतीं. ॥ ६१९ ॥ कोणी निष्कामकर्म केलें । आणि ईश्वरीं नाहीं अर्पिलें । त्यासही ज्ञान जालें । पुढें अर्पिता ईश्वरीं. ॥ ६२० ॥ परी पूर्वील निष्काम अनर्पित[1] । तें बंधक जालें निश्चित । परी निष्कामत्वें न उपजला मनांत । काम ज्ञानियाच्या तया. ॥ ६२१ ॥ ज्ञान जालियावरी । देवयोगें अंकस्मात् भोग शरीरीं । होय तत्पूर्वी न शिरतां अंतरीं । तयांच्या काम. ॥ ६२२ ॥ त्यांची गोष्टी एथें नाहीं । ते जनकादि नित्य विदेही[2] । कीं भोग भोगूनिही देहीं । नसे वस्ती कामाची. ॥ ६२३ ॥ एथें जो स्वयें ज्ञानी । प्रकृतीस घडी एक वश होउनी । तदनुरूप[3] चेष्टे[4] म्हणोनि । जो मागें वर्णिला. ॥ ६२४ ॥ तो त्या जन्मांतरीं । सकाम पुण्यकर्में करी । कांहीं पापही तदंतरीं । आचरे. ॥ ६२५ ॥ त्यानंतर जन्म । एथें करितां ईश्वरार्पण कर्म । ज्ञान जालें परी प्रारब्धभ्रम । कर्मानुरूप घडी एक उपजवी. ॥ ६२६ ॥ त्याचा एथें प्रश्न । करीतसे अर्जुन । त्यास उत्तर दे मधुसूदन । कीं त्यास नाचवी हा काम. ॥ ६२७ ॥ कीं या कामेंचि कर्म करविलें । एकें जैसें ऋण देवविलें । त्याणेंचि बलात्कारें फेडविलें । तो हा काम. ॥ ६२८ ॥ अगा! काम उपजला । त्यास क्रोधही निश्चयें स्पर्शला । परंतु तो कामचि जाला । क्रोधरूप. ॥ ६२९ ॥ या भावें श्रीघनश्याम । म्हणे क्रोधही हाचि काम । ज्या कामास जन्म । रजोगुणापासूनी. ॥ ६३० ॥ त्या कामाचें लक्षण । सांगतो कमलेक्षण[5] । कीं महाशन[6] म्हणजे महाभक्षण । पाहिजे जयासी. ॥ ६३१ ॥ याचेंचि रूप दुसरें । क्रोध तो पापी एकसरें । कीं घडे क्रोधाच्या भरें । परहिंसा निश्चयें. ॥ ६३२ ॥ कामरूपें महाशन । कीं दुर्भर जैसा हुताशन[7] । तृप्त नव्हे त्रिभुवन । भोगितांही. ॥ ६३३ ॥ इच्छित पदार्थेंही तृप्त केला । तरी काम असेच भुकेला । घृतें अग्नी विझवितां देखिला । परी विषयें न विझे हा कामाग्नि. ॥ ६३४ ॥ कांहीं पडतां अंतर । खवळोनियां अति सत्वर । दावी

---

१. न अर्पिलेले. २. विरक्त. ३. त्याप्रमाणे. ४. वर्ते, वागे. ५. श्रीकृष्ण. ६. महा+अशन=मोठें+भक्षण=मोठा अधाशी. ७. अग्नि.

तत्काळ क्रोधाकार । हाच काम. ॥ ६३५ ॥ तो मोठा पापी । ज्यास त्यास मारीनच म्हणोनि दीपी । परपीडा न फावे कदापि । तरी हाणों लागे स्वदेहातेंचि. ॥ ६३६ ॥ आपळी डोई आपण । फोडूनि रक्ताचें शिंपण । करी ज्याच्या देहीं दारुण । क्रोधवारें संचरे. ॥ ६३७ ॥ तरी या क्रोधाचें रूप पहिलें । तो हा कामचि बोलिलें । काम नसतां कोणास आलें । फेंपरें क्रोधाचें. ॥ ६३८ ॥ ज्या पदार्थाची ज्या जना । मनीं नसेल कामना । त्याच्या प्राप्तीस विघ्न होतां मना । क्रोध चढेल हें न घडे. ॥ ६३९ ॥ षंढास एक कन्या देतो । त्यास एक देऊं नको म्हणतो । क्रोध न करी षंढ तो । विघ्नकर्त्यावरी. ॥ ६४० ॥ ऐक स्मार्त एकादशीचा व्रती । त्यास भागवत जातां आमंत्रणाप्रति । एक नको म्हणतां चित्तीं । क्रोध कां व्रतस्था येईल? ॥६४१॥ व्रतस्था नलगे भोजन । त्याच्या आमंत्रणीं जो करी विघ्न । त्यावरी कां त्याचें मन । होईल तप्त? ॥ ६४२ ॥ शीतज्वरें कांपतो । त्यास एक चंदन लावूं पाहतो । एक नको म्हणतां ज्वरित तो । क्रुद्ध कां परी होईल? ॥ ६४३ ॥ एवं नसतां काम । क्रोध नुपजे हा नेम । एवं कामचि पावला नाम । रूप तें क्रोध म्हणोनी. ॥ ६४४ ॥ दों रूपांचीं लक्षणें दोनी । '**महाशनो महापाप्मा**' म्हणोनि । अतृप्त सर्वभक्षही होऊनि । तो महाशन काम पापी क्रोध. ॥ ६४५ ॥ एवं क्रोध तोचि काम । जरी दोनी रूपें दोनी नामें । परंतु क्रोध तो तम । काम रजोगुण. ॥ ६४६ ॥ ऐसें असोन एथें । बोलिजेल कृष्णनाथें । कीं क्रोधही रजापासूनि तेथें । संदेह उपजेल शोधकांसी. ॥ ६४७ ॥ तरी काम म्हणजे जल । त्यासच म्हणावें गढूळ नितळ । थिल्लरीं उदक चंचल । होतां गढूळ तें होतसे. ॥ ६४८ ॥ जलास आधार कर्दम । तैसा रजास आधार तम । रज खवळतां क्रोधभ्रम । तम करी रजासी. ॥ ६४९ ॥ चिखलविना उदका । वाळोनि होय मृत्तिका । काम नसतां क्रोधशंका । मग कैंची. ॥ ६५० ॥ एवं जोंवरी पाणी असे । तों तें निर्तळ गढूळही दिसे । नितळ काम क्रोध गढूळ ऐसे । दोनीही भेद उदकाचे. ॥६५१॥ या भावें श्रीघनश्याम । क्रोधही म्हणे हाचि काम । गढूळ म्हणणें जळाचेंचि

१. महापाप्मा. २. भय दाखवितो. ३. हे वर्णन वामनानें स्वकालानुरूप केलें आहे. पंडितांच्या काळीं अनेक पंथांतील लोकांत द्वेषभाव जाज्वल्य होता असें दिसतें. ४. डबक्यांत. ५. चिखल. ६. स्वच्छ.

नाम । तैमयुक्त कामही रजचि. ॥ ६९२ ॥ काम तोचि क्रोध । कैसा म्हणोनि करितां शोध । कांहीं अत्यंत गूढार्थबोध । ये स्थळीं सूचवी श्रीकृष्ण. ॥ ६९३ ॥ कीं तम तें विषय । रजोगुण जो तें इंद्रिय । काम इंद्रियवासनामय । विषयाधारें. ॥ ६९४ ॥ जैसें भूमीवरील सैलिल । सलिलयोगें भूमि चिखल । गढूळ जालें चिखलाचिवरील । होय तेंचि नितळ अन्यत्र. ॥६९५॥ तें भरतां पात्रांतरीं । गढूळता न दिसे तया नीरीं । काम भगवद्भक्तींत यापरी । न परिणाम पावे क्रोधाचा. ॥ ६९६ ॥ गोड चरित्र ऐकावें । तेंचि मधुरकंठीं गावे । तालमृदंगप्रभावे । कीर्तन करावे बहु गोड. ॥ ६९७ ॥ चांगलें रूप स्मरावे । कीं चांगले भैगवदर्चन करावे । ऐशा अँपेक्षेतें भरावे । हाही काम. ॥ ६९८ ॥ संसारवनातें तोडी । हरिभक्तीची कुऱ्हाडी । परी त्याच वनाच्या काष्टाची दांडी । घालावी तीस. ॥ ६९९ ॥ कीं कामावांचूनि मन । भलत्या गोष्टीचें न करी साधन । मनें मोक्ष मनेचि बंधन । हा सिद्धांत. ॥ ६६० ॥ संसार अरण्याचेंचि । काम काष्ट परी त्याची । करितां दांडी भक्तिकुऱ्हाडीची । मनचि तोडी वन संसाराचे. ॥ ६६१ ॥ एवं विषयवासनेवेगळा । तो काम मोक्षदायक मोकळा । पदक त्याचे बांधावे गळां । भक्ति नैवरत्न जोडोनी. ॥ ६६२ ॥ मग त्यास न म्हणावें काम । ज्यास इच्छिती आत्माराम । ज्यांत विषयवासनेचे धाम । तो वाईट. ॥ ६६३ ॥ काम निर्विषय । तेथें रजोगुणाचा लय । शुद्ध सैत्त्वाचा उदय । भक्ति म्हणावी. ॥ ६६४ ॥ कामविषयाश्रित । तो वाईट अत्यंत । म्हणूनि वर्णितो भगवंत । चतुर्थचरणी या श्लोकाच्या. ॥ ६६५ ॥ अर्जुना! काम ऐसे परी । या ज्ञानमार्गी जाण वैरी । याच्या बळे प्रारब्ध करी । विरक्तांसही घडी एक विषयासक्त. ॥ ६६६ ॥ इच्छा नसोनिही अजी! । कोण वाईट कर्मी योजी । हा प्रश्न तुझ्या मनामाजी । समज कीं योजितो काम. ॥ ६६७ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञ लोक । परिसोत. ॥ ६६८ ॥ निग्रहशीलही ज्ञानी । कोणे भोगीं योजिलें बळेंकरूनी । हा प्रश्न अर्जुनाचा म्हणोनी । काम वर्णिला. ॥ ६६९ ॥ हें ऐकोनि अर्जुना । वाटलें कीं ऐसें जिज्ञासुजना । घडी शके आत्मज्ञाना । पावला त्यास

---

१. तमोगुणासहित. २. पाणी. ३. भगवताचें अर्चन. ४. इच्छेतें. ५. नवविधभक्ति. ६. विषयरहित. ७. सत्त्वगुणाचा.

कैंचा काम? ॥ १७० ॥ अनुतप्त विरक्त मन । गुरूनें देखोनि दीधलें ज्ञान । असतां तो ज्ञाननयन । कामें कैसा अंध होईल? ॥ १७१ ॥ हा अर्जुनाचा भाव । जाणोनि सर्वसाक्षी देव । दृष्टांतमुखें देवाधिदेव । उत्तर देतो या श्लोकीं. ॥ १७२ ॥

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

अगा! अग्नि वेष्टिजे धूमें । तैसें हें ज्ञान वेष्टिलें कामें । काष्ठ समय जळतां नेमें । विझे नासूनि तो धूम्र. ॥ १७३ ॥ जो प्रारब्धभोग असे । तों भोगी कामही दिसे । तें प्रारब्ध सरतां जै नासे । तै त्यास मोक्ष कैवल्य. ॥ १७४ ॥ तेव्हां समुद्रचि केवळ । नसे ज्ञानाचाही कल्लोळ । कर्पूर जाळोनि अनळ । विझे उरे स्थळ मात्र. ॥ १७५ ॥ जों काष्ठांशांचें शेष । तोंवरी धूम्राचा असेच दोष । तैसें ज्याचे प्रारब्धीं पूर्वकल्मष[1] । ज्ञान त्याचें ये रीती. ॥१७६॥ कीं प्रसंग त्याचाच असे । जनकादिकांचा प्रसंग न दिसे । सकाम कर्मपाकीं गवसे । भोगकाळीं काम हा. ॥ १७७ ॥ एवं अग्नि वेष्टिला धूमें । तैसें ज्ञान वेष्टिलें कामें । परी संयमसमीरे[2] साधकोत्तमें । धूम शमवी अग्नी पेटवी. ॥ १७८ ॥ ज्ञाता ज्ञानाग्नि पेटवितो । जरी धूमा[3] बाधक मानितो । परी काष्ठांशशेष तोंपर्यंत तो । धूम दिसेच कांहींसा. ॥ १७९ ॥ अग्नीस लागलाच असे धूम । ज्ञानास प्रारब्धें वेष्टीच काम । ज्ञानियास सर्व मिथ्या सर्व ब्रह्म । परी प्रारब्धयोगें काम लागला. ॥ १८० ॥ त्यांत ओलें काष्ठ जाळी । धूम्र फार दिसे त्या अनळीं । शुष्क काष्ठ जाळितां ज्वाळीं । कांहीं दिसोनि लय पावे. ॥ १८१ ॥ सनकाचा[4] ज्ञानानल । होऊनि उरला इंगळ । जनकाचा पुण्यागरु केवळ । जळे तो धूम्र वाईट न दिसे. ॥ १८२ ॥ म्हणसी जिज्ञासु सभाग्य । जेव्हां जाला उपदेशयोग्य । कामत्यागें पूर्ण वैराग्य । होतें तया. ॥ १८३ ॥ ज्ञान जालिया विशेष । काम जावा निःशेष । हा मागुती त्याच्या ज्ञानास दोष । देखिला काम. ॥ १८४ ॥ तरी अर्जुना! हे गोष्टी खरी । ज्ञान जालिया कामवार्ताही दूरी । परंतु प्रारब्धाची दोरी । नाचवी ज्ञातया. ॥ १८५ ॥ अगा! ब्रह्मज्ञान सदा निर्मळ । त्यास कोण बोलेल मळ । परी ज्या सत्त्वें कळे ज्ञान केवळ । तें प्रारब्धें मलिन क्षणें होय. ॥ १८६ ॥

---

१. पूर्वील पाप. २. विरुद्ध अशा वाऱ्यानें. ३. धरास. ४. बिधीचा मानसपुत्र.

अगा! शुद्ध सत्त्वाचा आरसा। त्यांत पुरुष आपणास जैसा। पाहे सत्त्वीं निजानुभव तो तैसा। प्रांजळ दिसे. ॥ ६८७ ॥ जो ज्ञानाचा आरसा। म्हणावा निर्मळ आरसा जैसा। प्रारब्ध मलस्पर्शे ठसा।.चढे मळाचा त्याहीवरी. ॥ ६८८ ॥ तथापि वैराग्याभ्यासबळ। करुनि घांसितां होय निर्मळ। परी भोगमात्राची वेळ। तोंवरी मळ चढेच कामाचा. ॥ ६८९ ॥ इंद्रियविषययोग। मना सत्त्वा त्याचें नांव भोग। विषयतम इंद्रियें राजसें याग। याचा सत्त्वास मळ तोची. ॥ ६९० ॥ एवं जिज्ञासु निर्मळ। त्यास ज्ञान जालें केवळ। तरी प्रारब्ध प्रबळ। मलिन करी घडी एक. ॥ ६९१ ॥ म्हणसी जें शुद्ध सत्त्व। ज्यास कळलें ब्रह्मात्मतत्त्व। जें टाकूनि त्रिगुणत्व। ब्रह्मी उपरमों लागे.॥६९२॥ येतां प्रारब्धभोगाचा काळ। अवलंबावें ब्रह्म केवळ। तेथें हा काम खळ। स्पर्शेल कैसा. ॥ ६९३ ॥ ऐसें असोनि त्याला। कां म्हणावें काम लागला। तरी आईक अर्जुना! माझे या बोला। दृष्टांतमुखें. ॥ ६९४ ॥ अगा गर्भाची खोळ। त्यास वेष्टी जैसा गर्भनाळ। तैसा येतां भोगकाळ। सत्त्वास काम वेष्टितो. ॥ ६९५ ॥ गर्भाचा उत्पत्तिकाळ। प्राप्त होतां स्वयेंचि तें नाळ। वेढे उकलतां जें बाळ। वेगळें पडे त्यांतूनी. ॥ ६९६ ॥ सरतां भोगाचा काळ। सत्त्व मोकळें होय तत्काळ। एवंच हा वैरी प्रबळ। अगा! काम. ॥ ६९७ ॥ नाहीं सरला भोगकाळ। तों गर्भास जाणों वेष्टी नाळ। तेव्हां ब्रह्मीं केवलीं केवळ। सत्त्वास होणें हें कैचें? ॥ ६९८ ॥ परंतु सरतां भोगकाळ। नाहीं साच होय तत्काळ। आगळें ज्ञानाचें बळ। काय लेखा[1] कामाचा? ॥ ६९९ ॥ जरी हा गोड वाटता। तरी ज्ञानियाचे मनीं नित्य दाटता। कीं हा वैरीच तत्त्वतां। वाटे हें आईक या श्लोकीं. ॥ ७०० ॥

[2]आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा।
कामरूपेण कौंतेय! दुष्पूरेणानलेन च. ॥ ३९ ॥

अगा! ज्ञानियास हा नित्य वैरी। जो ज्ञानधनास नित्य चोरी। जो नाना विषयाकारीं। स्वयें रूपें दाखवी. ॥ ७०१ ॥ सर्वरूपीं ज्ञानी स्वरूप। पाहे तों हा विषयरूप। भासवी त्या रूपीं प्रकोप[3]। करी मनीं जेव्हां हा काम. ॥ ७०२ ॥ ऐसा हा काम.पापरूपी। वासना उपजवी त्या रूपीं। विसर

१. मोठेपणा. २. हे कुंतीपुत्रा! ज्ञानी पुरुषांचा कामरूप जो नित्य वैरी त्यानें ज्ञान आच्छादिलें आहे. हा (काम वैरी) अग्नितुल्य आणि दुष्पूर आहे. ३. क्षोभ.

पाडी चित्स्वरूपीं । ज्ञानियांस. ॥ ७०३ ॥ भोग भोगूनि मना । अधिकाधिक उपजवी कामना । आवरण करी ज्ञानियांच्या ज्ञाना । नित्य वैरी. ॥७०४॥ हा न सोडी वैरी । म्हणोनि कोणी जरी भोगें तृप्त करी । तरी घृतबिंदु वैश्वानरीं । तैसा वाढे. ॥ ७०५ ॥ ऐसा हा दुर्भर । पेटे जेंवी वैश्वानर । नित्य वैरीपणाचा प्रकार । याचा ऐसा. ॥ ७०६ ॥ अज्ञानियांचाही काम तृप्त । नव्हे तरी ते मानिती आप्त । परी कामामुळें दुःख प्राप्त । वैरी सकळांचाही ऐसा. ॥ ७०७ ॥ परी ज्ञानियास नित्य वैरी । कीं आप्त न वाटे कोणेपरी । ज्ञानसूर्यास अस्तगिरी । भोगकाळीं जो होतो. ॥ ७०८ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञलोक । आइकोत. ॥ ७०९ ॥ ज्ञानियास हा कामवैरी । जो घडी एक ज्ञानलोप करी । निग्रहशीलासही ऐशापरी । नित्य वैरी हा काम. ॥७१०॥ परंतु ज्ञानी निग्रहशील । भोगूनही भोग सकळ । भोग सरतांचि तत्काळ । आयताच योगी निष्काम तो. ॥ ७११ ॥ जीं जीं कामाचीं स्थळें । ज्यांच्या योगें प्रारब्धफळें । भोगणें तीं निष्कामें सकळें । क्षणक्षणें तो करी. ॥ ७१२ ॥ इतकियास आत्मस्वरूप । सर्वत्र लक्षितां कामरूप । नाहींसाच होय जैसा दीप । प्रकाशतां तमा ठाव नुरे. ॥ ७१३ ॥ कीं ज्ञानप्रकाश आड । प्रारब्ध लावी कामाचें वेंाड । तेव्हां उपजे त्यास चेंाड । विषयभोगाची. ॥ ७१४ ॥ ईश्वरशक्तीकरूनी । प्रारब्ध असे तें वाड धरूनी । न निघे ज्ञानियास म्हणोनी । जों असे काळ भोगाचा. ॥ ७१५ ॥ प्रारब्धभोग सरला । तरी तो आडपडदा उरला । परी त्याचा धनी तो झुरला । काढितां नलगती श्रम मग. ॥ ७१६ ॥ हें ज्ञानियाचें लक्षण । तो आत्मसुखलाभेंचि निपुण । ज्याच्या आंगीं जिज्ञासूपण । यत्न लागती तयासी.॥७१७॥ ज्ञानियाच्या ज्या ज्या स्थळीं । प्रारब्धबळें काम छळी । त्या त्या स्थळीं तो स्वयेंचि बळी । इतर जनांचिया. ॥ ७१८ ॥ तैसाचि अद्यापि अर्जुन । त्याणें शुद्ध करूनि मन । जाणोनि आत्मा आनंदघन । त्या कामास नासावें. ॥७१९॥ मग प्रारब्ध क्षणभरी । त्या मृत कामा सजीव करी । तरी न दिसे जे अवसरीं । प्रारब्धभोग असेना. ॥ ७२० ॥ यालागीं कामाचा जय । अर्जुनें करावा हा निश्चय । परंतु जाणोनि आत्मा अद्वय । काम मारावा. ॥ ७२१ ॥ हें

---

१. अग्नींत. २. भरून पूर्ण करावयास कठीण तो. ३. मन आवरण्याचा स्वभाव ज्याचा असा. ४. आवरण. ५. इच्छा.

सांगणें अर्जुनाप्रति । म्हणोनि आधीं श्रीपति । ज्ञानियांच्या प्रसंगें कामस्थिति । सांगतो या श्लोकीं. ॥ ७२२ ॥

इंद्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम्. ॥ ४० ॥

अगा ! इंद्रियें आणि मन । आणि बुद्धि या कामाचें अधिष्ठान । यांहीं-करूनि वेष्टूनि ज्ञान । देहधारियातें मोहीतो. ॥ ७२३ ॥ ज्ञानसूर्यास अस्ताचळ । मोहूनि इंद्रियमनबुद्धिस्थळ । करूनि कामतस्कर प्रबळ । अनुभवधन चोरूनि नेतसे. ॥ ७२४ ॥ एथे म्हणे हरी । कीं जो देहधारी । त्यास हा काम मोह करी । ज्ञानानुभव आच्छादुनि. ॥ ७२५ ॥ एथें भाव गहन । सूचवीतसे जगज्जीवन । कीं ज्ञानियास सर्वदा चिंतन । सर्वगताचें. ॥ ७२६ ॥ जो ऐसा त्याराही । कां श्रीकृष्ण म्हणे एथें देही । ऐसें विचारील यास कांहीं । गहनत्व नुमजेल भोगाचें. ॥ ७२७ ॥ कीं सुखदुःखभोक्तेपण जयाला । प्रतिबिंब देहधारी म्हणावें तयाला । या प्रारब्धाचा पूर्वकर्मकर्ता बोलिला । तो जो बिंबैक्य आतां जयासी. ॥ ७२८ ॥ मीच कर्ता म्हणोनि । कर्म करी देहाभिमानी । तो त्याचें फळ भोगितां मानी । मी भोक्ता म्हणोनि अविवेकें. ॥ ७२९ ॥ ज्या मापें उसनें घ्यावें । त्याच मापें तें फेडावें । ज्ञानियासही घडावें । भोगीं घडी एक प्रतिबिंबत्व. ॥ ७३० ॥ धार्मिक राजा त्याचा सुत । प्रजापुत्रास ताडण बहुत । करूनि निघे पोटापटांत । पितयाच्या. ॥ ७३१ ॥ तों अपराध सांगे प्रजा । तेव्हां वस्त्राबाहेर ढकली राजा । दंड करूनि पुन्हा आत्मजा । आलिंगितो. ॥ ७३२ ॥ तैसा प्राप्त होतां भोग । बुद्धीस घडे अहंकारयोग । चिदंश प्रतिबिंबोनि संयोग । त्यांत घडे सुखदुःखाचा. ॥ ७३३ ॥ तें प्रारब्धफळ । त्यास भोगणें समूळ । देहीं देहधारी केवळ । म्हणावें त्याला. ॥ ७३४ ॥ तो पूर्वे कर्मकर्ता म्हणोनि । प्रारब्धबळें मनबुद्धिइंद्रियें करूनि । काम मोहितो वेष्टूनि । ज्ञान त्याचें. ॥ ७३५ ॥ कीं ज्ञानही त्याचें । ज्याणें ओळखिलें बिंबैक्य साचें । बिंबास तों कर्म कैचें । कीं फळ भोगणें लागे. ॥ ७३६ ॥ पावोनिही बिंबैक्यता । प्रतिबिंब कैंवी होतो मागुता । तरी दृष्टांतें

---

१. इंद्रिये, मन आणि बुद्धि ही ह्या कामाचीं अधिष्ठाने आहेत असें म्हणतात. यांचे योगाने हा मनुष्याचें ज्ञान झाकून मनुष्यास मोहांत पाडतो. २. आश्रयस्थान. ३. काम हाच चोर. ४. अनुभव हेच धन. ५. रिघे. ६. पुत्राला.

प्रमाणें तत्त्वता । सिद्ध होतो हा अर्थ. ॥ ७३७ ॥ जरी अविद्यांश[१] गेला । जळरूपें सत्त्वोपाधि असे उरला । त्यांत भोगकाळीं दिसों लागला । प्रतिबिंबत्वें चिदंश. ॥ ७३८ ॥ देहनदी कर्ममूळ । सत्त्वोपाधिजळ निर्मळ । उदकाबाहेरील तटस्थळ । प्रतिबिंबे जळीं नदीच्या. ॥ ७३९ ॥ नदीतट एक बाहेरी । एक त्याचें बिंब नीरीं । तें जळ चढतां तटावरी । बिंबचि असे जळीं नसे प्रतिबिंब. ॥ ७४० ॥ नदीजळींही भूमि असे । परी बाह्यभूमीचें प्रतिबिंब दिसे । तटावरी जळ चढतां न गवसे । दृष्टीस पाहतां प्रतिबिंब. ॥७४१॥ जेव्हां ओहटोनि नदी वाहे । तेव्हां आंत तें प्रतिबिंब आहे । एवं अहंकारीं ज्ञानी पाहे । प्रतिबिंबास. ॥ ७४२ ॥ सात वितीच शरीर । सात वितीच अहंकार । देहाबाहेर तिळ अंतर । असतां न तुटे तें शस्त्रें. ॥ ७४३ ॥ पदांगुळीपुढे तिळभरी । अग्नि असला जरी । न पोळे मी पोळलो हा अंतरीं । न उपजे प्रत्यय. ॥ ७४४ ॥ मी जात होतों सोवळा । तिळाच्या अंतरें गेला ओंवळा । म्हणूनि विटाळ नाहीं जाला । ओंवळियाचा मज. ॥ ७४५ ॥ एवं देह जेवडा । अहंकारही तेवडा । सर्वत्र धांवे घोडा । मनाचाचि. ॥ ७४६ ॥ तें सर्वत्र बिंब पाहे । तो आत्मा तोचि आहे । परी मागुती येऊनि राहे । जेथें प्राण. ॥ ७४७ ॥ जैसा पक्षियास दोर । बांधोनि सोडिला बहु थोर । तो सर्वत्र उडोनि गगनचर । ये मागुती जेथें दोर बांधला. ॥ ७४८ ॥ तैसें मन भलते तेथें । फिरोनि ये प्राण जेथें । एवं प्राण देहींच येथें । मन ये मागुती त्या स्थळा. ॥ ७४९ ॥

'प्राणबंधनं हि सोम्य ! मन इति ॥' [छांदो०]

सामवेदाच्या शिरोभागीं । उद्दालकश्वेतकेतुलागी । म्हणे, 'मनास बंधन जगीं । प्राणप्रकारें पक्षियाच्या.' ॥ ७५० ॥ एव मन सत्त्वगुण । सर्वगत बिंबात्मयाची खूण । समजोनि विश्वात्मभावे निपुण । मन चढे जळ जैसें नदीचें. ॥ ७५१ ॥ तो स्वदेहीं आणि चराचरीं । एक चैतन्य जैसें भूमी नीरीं आणि बाहेरी । तेव्हां न दिसे सत्त्व जळांतरीं । अहंकार आणि प्रतिबिंब. ॥ ७५२ ॥ सत्त्वें स्फुरे अहंकार । तो अहंकार जितकेंचि शरीर । तितक्यांतचि प्रतिबिंबरूपें ईश्वर । डळमळूं लागे. ॥७५३॥ तें पसरतां सत्त्वजळ । बिंबभूमिच केवळ । न स्फुरे अहंकार कीं त्याचें मूळ । सत्त्व पसरे बिंबावरी. ॥ ७५४ ॥ देखोनियां परिमित । त्यास मी म्हणोनि

---

१. अज्ञानांश.

मानी चित्त । बिंब चैतन्य अनंत । मी म्हणणें मग कैचें? ॥ ७५५ ॥ भोग-समयीं प्रतिबिंब । तेव्हां अहंकाराचा अवलंब । तेव्हां कुशळ बुद्धी स्मरे जरी बिंब । घाबरा करी अहंकार प्रतिबिंबा. ॥ ७५६ ॥ सुखीं दुःखीं प्रतिबिंब । तेव्हां सत्त्वगुणीं अहंकारावलंब । सरतां भोग विलंब । न असे बिंबीं ऐक्याचा. ॥ ७५७ ॥ इत्यादि नाना दृष्टांत । लिहितां ग्रंथ वाढेल अत्यंत । हें विशद पंधरावियांत । होईल. ॥ ७५८ ॥

'उत्क्रामंतं स्थितं वापि भुंजानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यंति पश्यंति ज्ञानचक्षुषः. ॥' [अ० १५ श्लो० १०.]

'ममैवांशो जीव'[1] म्हणोनी । जो निरूपिला स्ववाचेकरूनि । त्यास पाहती बरे रीतीं ज्ञानी । न पाहती मूढ. ॥ ७५९ ॥ कीं बिंबीं ऐक्यपण । तेंचि ज्ञानियाच्या चिदंशाचें[2] उत्क्रमण । भोगकाळीं मिळोनि असणें । गुणांमाजी. ॥ ७६० ॥ तरी कैसें याचें उत्क्रमणें । कैसें याचें गुणीं मिळोनि असणें । कैसें याचें भोगणें । पाहती ज्ञानी ज्ञानदृष्टी. ॥ ७६१ ॥ बिंब कळल्याविण । न सांपडे प्रतिबिंबाचें लक्षण । मुखाचें नाक धरितां आपण । नाक सांपडे प्रतिबिंबाचें. ॥ ७६२ ॥ यालागीं यातें ज्ञानी । तेचि पाहती म्हणोनी । बोले श्रीकृष्ण या वचनीं । पंधरावियांत. ॥ ७६३ ॥ एवंच भोगणें यासी । भोगणें नसे बिंबात्मयासी[3] । जड मनादिकां तो कैसी । वार्ता बोलेल भोगाची? ॥ ७६४ ॥ कलियुगीं कोणी अपक्व ज्ञानी । जड द्रष्टा मात्र समजोनी । प्रतिबिंबचि ब्रह्म म्हणोनी । सांगती शिष्या. ॥ ७६५ ॥ न कळे ब्रह्म सर्वगत । कीं प्रतिबिंबास भोक्ता म्हणावा निश्चित । भोक्ता पुसतां शिष्यातें संत । मन भोक्तें म्हणूनि बोलती. ॥ ७६६ ॥ ज्यास भोग त्यास मोक्ष । तेव्हां मनासचि मोक्ष हा पक्ष । ऐसें पुसती जेव्हां दक्ष । तोंड वासिती ते तेव्हां. ॥ ७६७ ॥ मोक्ष म्हणतां मना । जडास मोक्ष हें घडेना । युक्ति उदंड चालिती त्या त्यांच्या वचना । खंडिजेल पुढें अध्याय पंधरावियांत. ॥ ७६८ ॥ भोक्ता हाचि प्रतिबिंबांश । स्वयें बोले हृषीकेश । श्रुतींतही अर्थलेश । हाचि असे. ॥ ७६९ ॥

'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च. ॥

---

१. अध्याय १५ श्लो० ७ पहा. २. बिंबांत प्रतिबिंबाचें ऐक्य. ३. विश्वात्म्यास.

इंद्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥' [कठ०]

आत्मा रथी रथाचा धनी । शरीर जाण रथ म्हणोनि । बुद्धि सारथि असे धरूनी । वाग्दोरे[1] मनाचे. ॥ ७७० ॥ वाग्दोरे जेव्हां मन । इंद्रियें घोडे तद्धीन[2] । विषय तया गोचर म्हणोन । इंद्रियाश्वां मार्ग विषय ते. ॥ ७७१ ॥ आत्मा इंद्रिय बुद्धीकरूनी । युक्त होऊनी भोक्ता होउनी । भोगितो विषय म्हणोनि । श्रुति म्हणे म्हणती कीं बुद्धिमंत. ॥ ७७२ ॥ एवं ते नव्हती बुद्धिमंत । जे मन आदि जडा भोक्तां म्हणती निश्चित । ऐसीं प्रमाणें पाहतां बहुत । भोक्ता म्हणती आत्मयासी. ॥ ७७३ ॥ तें बिंबास भोगणें नसे । जडास भोक्तेपण तों न दिसे । तेव्हां प्रतिबिंबांश भोक्ता गवसे । जो '[3]**ममैवांशो जीव**' ऐसा पंचदशीं वर्णिला. ॥ ७७४ ॥ आतां प्रारब्धाचा क्षय । भोगेंचि म्हणूनि निश्चय । वेदीं वेदांतीं त्याचा अन्वय । ये रीतीं समजावा. ॥ ७७५ ॥ कीं बिंबैक्य पावला ज्ञानी । बिंबास भोग न घडे नित्य अकर्तेपणेंकरूनी । भोगकाळीं प्रतिबिंबांश म्हणोनी । बोलावा तो ऐशा अनुभवें. ॥ ७७६ ॥ '**सदृशं चेष्टते स्वस्या**' म्हणोनी । मागें भगवंत या गी[4]तावचनेंकरूनी । ज्ञानियांसही मोह बोलिला त्यापासुनी । हें प्रकरण चालिलें येविषयीं. ॥ ७७७ ॥ भोगकाळ होतां प्राप्त । ज्ञानी जरी अनुभवयुक्त । तरी अनुभव होतां गुप्त । नाचे प्रकृतीसारिखा. ॥ ७७८ ॥ त्यास मूळ हाचि काम । क्रोधही त्याचें दुसरें नाम । त्याचीं अधिष्ठानें सांगतो मे[5]घश्याम । देही म्हणे ज्ञानियास या भावें. ॥ ७७९ ॥ कीं भोगाकारणें । क्षण एक न लागे प्रतिबिंब होणें । त्यास अहंकारयोगें भोगणें । जो कर्मकर्ता दे[6]हात्मपणें जन्मांतरीं. ॥ ७८० ॥ एवं इंद्रियें मन बुद्धि अधिष्ठान । या कामाचें इहींकरूनि ज्ञान । वेष्टून देही प्रतिबिंब यास मोही म्हणोन । श्रीकृष्ण बोले या श्लोकीं. ॥ ७८१ ॥ आतां यापुढें तीन श्लोक । ते कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्तही सुज्ञलोक । परिसोत. ॥ ७८२ ॥ अर्जुन अद्यापि नसे ज्ञानी । परी सांगणेंचि असे म्हणोनि । का[7]मजयोपाय या श्लोकेंकरूनि । सांगों पाहे. ॥ ७८३ ॥ ज्यांस इंद्रियभोगीं वैराग्य । तेचि मुमुक्षु सभाग्य ।

---

१. लगाम. २. त्याच्या स्वाधीन. ३. अध्याय १५ श्लो० ७ पहा. ४. अध्याय ३ श्लोक ३३ पहा. ५. भगवान् कृष्ण. ६. देह हाच आत्मा अशा भावानें. ७. काम जिंकण्याचे उपाय.

अपरोक्षज्ञानास होती योग्य । हा सिद्धांत वेदांतीं. ॥ ७८४ ॥ इंद्रियांचा सं-यम । करितां स्ववश होय काम । तेव्हां मुमुक्षु निष्काम । योग्य गुरूच्या उ-पदेशा. ॥ ७८५ ॥ गुरुमुखें आत्मा वेगळा । इंद्रियें मन बुद्धि यांहूनि नि-राळा । कळतां मन बुद्धि इंद्रियांसहित जाला । आत्मरज्जूंत सर्प काम. ॥ ७८६ ॥ परंतु तो आत्मा कळाया । आधीं आवरावें इंद्रियां । आत्मा कळोनि कामा तया । नासावें समूळ. ॥ ७८७ ॥ मग प्रारब्धभोगकाळ । प्राप्त होतां रज्जु न कळोनि व्याळ । घडी एक जाला तरी फटकाळ । घात करूं शकेना. ॥ ७८८ ॥ कीं भोगकाळ सरली । मागुती आत्मा रज्जु स्मृतीस आला । तेचि क्षणीं पळाला । मन बुद्धि इंद्रियांसहित हा काम. ॥ ७८९ ॥ परंतु जरी ज्ञान उपदेशाहूनि आधीं । इंद्रियजयें निष्कामता साधी । तरी भोगक्षण सरतां नित्य समाधी । मागुती जोडे. ॥ ७९० ॥ जरी आधीं इंद्रियें न जिंके । आणि निष्काम होऊं न शके । आणि ज्ञानमार्गही शिके । तरी हा काम नाशी तें ज्ञानविज्ञानही. ॥ ७९१ ॥ म्हणूनी एका श्लोकें करूनि । आधीं इंद्रियजय सांगोनी । मग दों श्लोकीं स्ववचनीं । आत्मज्ञानें कामनाश बोलेल. ॥ ७९२ ॥

तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ! ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम्. ॥ ४१ ॥

अगा! इंद्रियें मन बुद्धि अधिष्ठूनी । ज्ञानियाचेंही ज्ञान वेष्टूनी । क्षण एक मोह करी म्हणोनी । पूर्वश्लोकीं बोलिलों तूतें. ॥ ७९३ ॥ त्याकारणें तूं अर्जुना! । वीरा! आइक भरतकुलोत्पन्ना! । ज्ञानाहोनि आधीं लागें यत्ना । [2]इंद्रियसंयमाच्या. ॥ ७९४ ॥ आधीं जिंकोनि इंद्रियें । मना निष्काम करीं नि-श्चयें । कीं तूं पराक्रमी थोर स्वयें । या भरतकुळीं. ॥ ७९५ ॥ सर्वां क्षत्रि-यांत थोर । या भरतवंशाचे वीर । त्यांत तूं श्रेष्ठ अत्यंत धीर । तरी जिंकीं आधीं ही इंद्रियें. ॥ ७९६ ॥ आधींच म्हणजे ज्ञानाहुनी । पहिलाच इंद्रि-यांचा नियम करूनि । मग मारीं आत्मज्ञान पावोनी । या पापिया कामातें. ॥ ७९७ ॥ कीं हा ज्ञान आणि विज्ञान दोहींसी । ज्ञान जालियाही नासी । जरी न जिंकिसी इंद्रियांसी । आधीं ज्ञानाहुनी. ॥ ७९८ ॥ [3]ज्ञानव्यतिरेकें [4]शु-द्धात्मतत्त्व । विज्ञानविशिष्टज्ञानान्वयें सर्वात्मकत्व । दोहींस अनुभवी जें [6]शुद्धसत्त्व ।

---

१. साप. २. इंद्रियदमनाच्या. ३. एकावेगळें एक पाहणें. ४. आत्मा. ५. विशेष ज्ञानानें. ६. शुद्धसत्वगुण.

त्यास नाशील हा काम. ॥ ७९९ ॥ राजनीतीचा अभ्यास केला । मग जो सिंहासनीं बैसला । त्याचाच नाहीं नासला । भोग राजकार्याचा. ॥ ८०० ॥ सिंहासनीं आधीं बैसला । मग राजनीतीचा अभ्यास मांडिला । तो सिंहासनाखालीं लोटला । बहुतांही. ॥ ८०१ ॥ आधींच इंद्रियांचा जय । न करितां ज्ञानविज्ञाननिश्चय । कळला तरी नासूनि भय । उपजवी संसाराचें हा काम. ॥ ८०२ ॥ [1]खाकेस घेऊनियां श्वान । सोंवळा जाला करूनि स्नान । तैसा इंद्रियभोगासक्त ज्ञान । पावला मुखें गुरूच्या. ॥ ८०३ ॥ यालागीं अर्जुना! आधीं । इंद्रियजयोपाय साधी । मग प्रारब्धें काम उपजला कधिंबधीं । तरी आत्मरज्जु स्मरतां नुरे तो सर्प ॥ ८०४ ॥ पूर्वश्लोकानुसंधान । पाहतां इंद्रियें बुद्धि मन । सांगीतलें कामाचें अधिष्ठान । या श्लोकीं जय इंद्रियांचा. ॥८०५॥ तरी बुद्धि आणि मन । यांच्या जयाचा कां न करावा यत्न । ये स्थळीं करितील सुज्ञ जन । प्रश्न ऐसा. ॥ ८०६ ॥ तरी अन्न आणि उदक । कोंडितां गडकोटाचे लोक । वश होती ऐसा विवेक । एथें सूचवी श्रीकृष्ण. ॥८०७॥ सर्वदा भोगावे विषय । हा बुद्धींत कामाचा निश्चय । मग नाना संकल्परूप होय । मन बळे कामाच्या ॥ ८०८ ॥ तथापि जो तो भोग । घडे होतां इंद्रियविषययोग । भोगीं वैराग्य होतां, लागे रोग । कामास जो असे मनबुद्धींत. ॥ ८०९ ॥ बुद्धीत भोगाचा निश्चय । त्यास साधन इंद्रियें आणि विषय । मनही इंद्रियविषयमय । करी संकल्प विकल्प. ॥ ८१० ॥ त्या इंद्रियांचा करितां नि[2]यम । न [3]थारे मनबुद्धींत काम । पाणी कोंडितां वाळोनि भस्म । होय विषांकुराच्या शेताचें. ॥ ८११ ॥ यालागीं [4]कामाधिष्ठान । पूर्वश्लोकीं बुद्धि इंद्रियें मन । सांगोनि कामजयसाधन । इंद्रिय नियम बोलिला या श्लोकीं. ॥ ८१२ ॥ एवं ज्ञानियाच्याही मनीं । क्षण एक प्रारब्धबळें वेष्टूनी । काम मोह करी म्हणोनी । बोलिले प्रकरण. ॥ ८१३ ॥ त्यास ज्ञानाहूनि आधीं । जरी निष्कामता साधी । तरी प्रारब्धभोग सरतां बोधीं । न थारे ठाणें या कामाचें. ॥ ८१४ ॥ तरी ज्ञानाहूनि पूर्वी मन । कामभोगेच्छेनें असेल मलिन । तरी तो काम ज्ञानविज्ञान । नाशील हा सिद्धांत. ॥ ८१५ ॥ यालागीं या श्लोकीं हरी । म्हणे अर्जुना! आधीं इंद्रियनियम करीं । मग मारीं ज्ञान जालियावरी । रज्जू ओळखोनि कामसर्प. ॥ ८१६ ॥ तें आत्मज्ञान कवणेपरी । होय हें या उपरी । अर्जुनास सांगे हरी । या श्लोकीं. ॥ ८१७ ॥

---

१. काखेस. २. निग्रह, सयम. ३. स्थिर होई. ४. कामाचें ठिकाण.

इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

अगा! आत्मा म्हणजे आपण । तें प्रतीतीस[1] जें . आत्मपण । तेचि आधीं धरूनि खूण । होय कीं नव्हे हा करावा विचार. ॥ ८१८ ॥ स्थूळ देह मीं हा प्रत्यय । प्रथम आत्मत्वाचा निश्चय । त्याहोनि पलीकडे इंद्रियमय । लिंग-देह. ॥ ८१९ ॥ देह मी ऐसें म्हणे । तें जरी देहास देह जांणे । तरी शव कां रे! नेणे । मी देह म्हणोनि देहातें. ॥८२०॥ स्वप्नीं कल्पनेचा देह दिसे। तेव्हां तोचि मी म्हणोनि वाटतसे । यावरूनि हाही लटिका भासे । आत्मत्वें मी देह म्हणोनी. ॥ ८२१ ॥ इत्यादि भाव पोटीं । तो मुखनेत्रसंकेतें समजे किरीटी । कीं इंद्रियें पलीकडे म्हणतांचि गोष्टी । कळलीं कीं इंद्रियें पलीकडे स्थूलाहुनी. ॥ ८२२ ॥ स्थूल देहचि आपण । तरी इंद्रियग्रामें दर्शन श्रवण । तीं तरी लिंगदेहीं इंद्रियें ऐसी खूण । ठावकी अर्जुनातें. ॥ ८२३ ॥ स्थूलदेहीं नेत्रकर्णादिकें । हीं तों इंद्रियांची गोलकें । जैसीं पात्रांत उदकें । इंद्रियीं गोलकें ये रीती. ॥ ८२४ ॥ मी देखतों मी आइकतों । प्रत्यय लिंग-देहेंकरूनि हा होतो । तरी अहंकारयोगें प्रत्ययास येतो । आत्मत्वें लिंग-देह. ॥ ८२५ ॥ इंद्रियें म्हणतां पलीकडे । स्थूलपलीकडे लिंगदेह हा भाव जडे । आत्मप्रत्यय लिंगदेहीं घडे । उठे आत्मता स्थूलदेहाची. ॥ ८२६ ॥ इंद्रियें म्हणतां शब्दादिविषय । आत्मा नव्हे हा सूचविला निश्चय । कीं विषयास जाणे इंद्रिय । इंद्रियावीण आत्मा नेणे विषयांतें. ॥ ८२७ ॥ आणि येथें देव । श्रुतिप्रमाण सूचवी स्वयमेव । कीं इंद्रियें पलीकडे हा भाव । बोलती म्हणोनि. ॥ ८२८ ॥ बोलती म्हणजे बोलणार । वेद ऐसा शब्दचमत्कार । भाव कीं हा विशद[2] प्रकार । श्रुतीही बोलती. ॥ ८२९ ॥ त्या श्रुतीचा संक्षेप । बहुत अर्थाचा थोडियांत आटोप । ऐसा हा श्लोक वेदार्थरूप । स्वयें बोलोनिही श्रुति सूचवी. ॥ ८३० ॥

श्रुति—**'इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।**
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥' (कठ०)

---

१. प्रत्ययाला. २. स्पष्ट.

स्थूलापलीकडे इंद्रियें । हें सूचविलें श्रीकृष्णें निश्चयें । तीं इंद्रियें विषयमयें । तेव्हां विषयही आत्मा घडेना. ॥ ८३१ ॥ हा कृष्णाचा भावार्थ । कीं श्रुतींत इंद्रियांपलीकडे अर्थ । अर्थशब्दें पदार्थ । शब्द स्पर्श रूप रस गंध. ॥८३२॥ अर्थ इंद्रियांपलीकडे । ते शब्दादि पांचही रोकडे । वर्णिले उरला श्रुत्यर्थ घडे । तरी मागें पडेल श्लोकार्थ. ॥ ८३३ ॥ श्लोकार्थ अवघा जाल्यावरी । श्रुतीही वाखाणिजेल बरी । आतां इंद्रियांहूनि पलीकडे हरी । मन म्हणे. ॥ ८३४ ॥ स्थूल सूक्ष्म दोनीच देह । सर्व शास्त्रसिद्ध निःसंदेह । ते दोनी आत्मा हा मोह । निरसितां त्यापुढें मन आत्मा. ॥ ८३५ ॥ कीं मन असे जेथें । आत्मा स्फुरे तेथें । तेव्हां अज्ञानदशेंत येथें । मन आत्मा हें वाटे. ॥ ८३६ ॥ कीं स्वप्नदेह मनोमय । तो मी म्हणोनि आत्मत्वाचा निश्चय । तेव्हां होय मृतप्राय । स्थूल देह हा. ॥ ८३७ ॥ ओळखावें त्या मना । करितां नाना कल्पना । ते कल्पना कांहीं दिसेना । सुषुप्तींत. ॥ ८३८ ॥ सुषुप्तींत मन तें न उरे । अथवा बुद्धीचें बोद्धव्यही न स्फुरे । परी जागा होतां सुख स्मरे । ते बुद्धि. ॥ ८३९ ॥ मी सुखें निजलों होतों । आणि कांहीं जाणत नव्हतों । बुद्धि जागी करितां हे तों । रूप करी दोहींचें. ॥ ८४० ॥ कीं सुख तें आत्मा आपण । आणि तेथें कांहीं न कळणें । हें आपलें जडपण । प्रगट करी बुद्धीच. ॥ ८४१ ॥ जैसें घडी एक मौन धरूनी । जिभेस घडी एक आवरूनी । मागुती बोलतां त्याच जिभेंकरूनि । रूपें होती दोहींचीं. ॥ ८४२ ॥ जीभचि म्हणे राहिला होता शब्द । जिभेवीण आत्मा तो निःशब्द । परी जीभ नाहींशीच जाली स्तब्ध[1] । आत्मा होतां स्वप्रकाश. ॥ ८४३ ॥ मौनी नव्हतें बोलणें । तें जिभेनेंचि वर्णिलें अबोलणें । तैसें सुषुप्तींत बुद्धीचें न जाणणें । बुद्धीच बोले. ॥ ८४४ ॥ एवं मन जेथें नसे । बुद्धीही तेथें सुषुप्तींत न दिसे । परी मनाची कल्पना नव्हती हें जाणतसे । बुद्धीच ते. ॥ ८४५ ॥ जेव्हां मनापलीकडे बुद्धि । मनास न घडे आत्मत्वसिद्धी । म्हणोनि **'मनसस्तु परा बुद्धि'** । ऐसें बोले श्रीकृष्ण. ॥ ८४६ ॥ मनासही जाणे बुद्धि । एवं मनापलीकडे बुद्धीची सिद्धी । तेव्हां मन आत्मा या प्रत्ययाची प्रसिद्धी । उडोनि गेली. ॥ ८४७ ॥ आतां बुद्धिच आत्मा गमे । तरी तेही सुषुप्तींत उपरमे । बुद्धीचें बोद्धव्य[2] उपशमे । उरे आनंद आत्मा सुषुप्तींत. ॥ ८४८ ॥ तेथें आत्माही नाहीं

---

१. स्तब्ध रहाते, नाहींशी होते. २. जाणण्यास योग्य.

म्हणावा । तरी आनंद कैसा गणावा । बुद्धीनें तेथील आनंद जाणावा । जागृतींत त्याच आत्मयाकरितां. ॥ ८४९ ॥ एवं आत्मयाचकरितां । बुद्धीस बोलावी सचेतनता । आणि बुद्धीनेंचि ते आत्मसत्ता । ओळखावी. ॥ ८५० ॥ जिभेच्या चालकतेवीण । अबोलणा ही ऐसी खूण । जिभेनेंचि बोलावी ऐसें निपुण । बुद्धीपलीकडे आत्मा ओळखती बुद्धीनें. ॥ ८५१ ॥ म्हणोनि जगद्गुरु बोलतो । कीं बुद्धीपलीकडे तों तो । हा व्यतिरेक आणि येथेंचि सिद्ध होतो । अन्वय उपदेशणें. ॥ ८५२ ॥ एका वेगळें एक । पाहणें याच नांव व्यतिरेक । जैसें दूध आणि उदक । हंस करिती दो ठायीं.[1] ॥ ८५३ ॥ दूध उदक मिळवणें । दोन्हींस[2] एकत्र करणें । हे तों अन्वयाची खूण । लोकरीती. ॥ ८५४ ॥ कीं पाणी दूध वेगळें दिसे । दूध पाण्यावेगळें कळों येतसे । आत्मानात्मव्यतिरेक अन्वय तैसे । न बोलवती. ॥ ८५५ ॥ कीं आत्मा स्वप्रकाश तत्त्वतां । अनात्मयास ह्यावीण नसे सत्ता । सुषुप्तींत दोहींचा आयता । हा विचार. ॥ ८५६ ॥ मिसळती तमोगुणी । इंद्रियें मन बुद्धि देहाची श्रेणी । जागे होतां अनात्मपणीं । नव्हता प्रत्यय कांहींच. ॥ ८५७ ॥ आनंद मात्र आत्मा होता । तेचि म्हणावी आत्मसत्ता । इंद्रियें मन बुद्धि देहवार्ता । जागृतींत स्फुरे त्याकरितां. ॥ ८५८ ॥ कीं जों सुषुप्तींचें सुख । त्यावीण कोण जाणे त्या जडातें आणिक । यालागीं अर्जुना! देख । आत्मसत्ता ते एकचि. ॥ ८५९ ॥ एवं असों शके जें इतराविण । त्यांत सत्ता आहे म्हणती प्रवीण । एकाकरितां स्फुरे त्यास निपुण । म्हणती सत्ताविवर्जित. ॥ ८६० ॥ जैसें तरंगावीण । उदक असे आपण । उदकावांचूनि न कळे खूण । तरंगाची. ॥ ८६१ ॥ पटावांचूनि तंतु असे । परी तंतूवांचूनि पट न गवसे । तेव्हां सत्ता तंतूस दिसे । पट सत्ताविवर्जित. ॥ ८६२ ॥ अलंकारावीण । असों शके सुवर्ण । सुवर्णावीण खूण । न कळे अलंकाराची. ॥ ८६३ ॥ तेव्हां सोनेंचि असे । अलंकार नसोनि त्यांत दिसे । आत्मयावांचूनि जड[3] कांहीं न गवसे । आत्मा जडावेगळाही स्वप्रकाश. ॥ ८६४ ॥ एवं हे जितके दृष्टांत । त्यांत स्वयें स्फुरे तें अधिष्ठान निश्चित । ज्याच्या आधारें भासे तो विवर्त । रज्जूआधारें सर्प जैसा. ॥ ८६५ ॥ या श्लोकें इंद्रियें पलीकडे । म्हणतां स्थूलदेह आलीकडे । स्थूल इंद्रियें मन बुद्धि यांचा प्रत्यय घडे । जो बुद्धीपलीकडे म्हणूनि बोलिला. ॥ ८६६ ॥ एवं बुद्धी-

---

१. ही व्यतिरेक व अन्वय यांची व्याख्या आहे. २. पंक्ति. ३. लाटेशिवाय.

पलीकडे आत्मा तो तों दोर । तो अनंत थोराहूनि थोर । त्यावेगळा वांझेचा[1] पोर । प्रपंच सर्प सकळही. ॥ ८६७ ॥ त्या आत्मरज्जूवीण । नये जडप्रपंचाची खूण । तो आत्मा सुवर्ण म्हणती निपुण । प्रपंच अलंकार. ॥ ८६८ ॥ तो आत्मा तंतु देखती । तदाश्रयें प्रपंच पट लेखिती । प्रपंच तरंग ओळखती । आत्मसमुद्र तयाचा. ॥ ८६९ ॥ एवं सकळांपलीकडे । त्यावीण हें सकळही न सांपडे । अन्वयज्ञान ठायीं पडे । अनुभवियास या श्लोकीं. ॥ ८७० ॥ या श्लोकीं इंद्रियें मन बुद्धि । एकापलीकडे एकाची सिद्धी । सांगतां होते गणनासिद्धी । सकळ तत्त्वांची. ॥ ८७१ ॥ इंद्रियें म्हणतां पलीकडे । स्थूल घातलें जें आलीकडे । स्थूल पंचभूतें त्यांतचि घडे । गणना शब्दस्पर्शरूपरसगंधांची. ॥ ८७२ ॥ आकाशादि पंचक । शब्दादिक गुण एकाचा एक । एवं पाहतां गणनाविवेक । दहा तत्त्वें गेलीं स्थूलांत. ॥ ८७३ ॥ स्थूल टाकितां आलीकडे । दहा इंद्रियें बोलिलीं पलीकडे । हें वीस इंद्रियांपुढें सांपडे । मन एकविसावें तें बोलिलें. ॥ ८७४ ॥ मन म्हणतां मनाचें कारण । तो अहंकार अहंस्फुरण । कार्यांत कारण आटलें हे खूण । तत्त्वज्ञ समजती. ॥ ८७५ ॥ तरंग म्हणतां जल । आलेंचि गणनेंत केवळ । हें बावीस उरलें तत्त्वयुगुळ । बुद्धि चित्त हीं दोनी. ॥ ८७६ ॥ महत्तत्त्व तें बुद्धि । अव्यक्ततत्त्व चित्त ऐसी प्रसिद्धी । कार्यकारणाची सिद्धी । बुद्धि कार्य तिचें कारण अव्यक्त. ॥ ८७७ ॥ मन म्हणतां एकवीस । त्याच्या कारणासहित बावीस । बुद्धि तेवीस परी जाली चौवीस । तिच्या कारणा अव्यक्तास लेखितां. ॥ ८७८ ॥ जो बुद्धीपलीकडे आत्मा तों तो । ऐसें श्रीकृष्ण ज्यास म्हणतो । तो पंचविसावा म्हणतां लेखा होतो । सव्विसावियाचा त्यांतचि. ॥ ८७९ ॥ पंचविसावा ज्याचें प्रतिबिंब । तो सर्वगत सव्विसावा त्याचें बिंब । प्रतिबिंबास कैंचा अवलंब । विना बिंब करितां उपाधीवेगळें. ॥ ८८० ॥ या श्लोकें तत्त्वें राहिलीं । तीं कार्यकारणत्वें गणनेंत दाविलीं । श्रुतींत स्पष्ट बोलिलीं । जे श्रुति सूचवी येथें श्रीकृष्ण. ॥ ८८१ ॥ ते श्रुति मागें याच श्लोकीं । लिहोनि वाखाणिली नाहीं कीं । आदीं श्लोकार्थ अभिज्ञ लोकीं । आद्यंत अवलोकावा. ॥ ८८२ ॥ आतां तेचि श्रुति । पुन्हा दावूनि अर्थस्थिती । बोलिजेल संक्षेपें यथामती । याउपरी. ॥ ८८३ ॥

---

१. वांझेचा पोर हा अभाव आहे.

श्रुति—इंद्रियेभ्यः परा० ॥ महतः पर० ॥

परमपुरुषापासूनि आदीं प्रकृती । तेथूनि जडतत्त्वें जों हे क्षिती । ऐसी तत्त्वांची उत्पत्ती । उफराटा यांचा संहार. ॥ ८८४ ॥ संहार म्हणजे प्रलय । प्रलयाचें प्रकारद्वय । एक प्रलय दुसरा निश्चय । अद्वैतबोधाचा. ॥ ८८५ ॥ प्रलयीं ब्रह्म एकचि उरे । उपदेशीं ब्रह्मचि सर्वही स्फुरे । ज्यास प्रपंच म्हणती निंजसुरे[1] । तो होय नाहींसाच. ॥ ८८६ ॥ प्रलयकालीं ब्रह्मचि काळ । तेथें काळाचाही नसे विटाळ । गिळोनियां मायामृगजळ । ब्रह्मसूर्यचि उरे तेव्हां. ॥ ८८७ ॥ तें ब्रह्म प्रलयशेष । ज्ञानें कळावें तें निषेधशेष । कीं त्यावेगळीं तत्त्वें निषेधितां अवशेष । नेंचि उरोनि गिळी तत्त्वें. ॥ ८८८ ॥ एवं स्थूलापुढें जें तें इंद्रिय । हेंच कीं श्रुतितात्पर्य । श्रीकृष्णें सूचवूनि केला निर्णय । कीं इंद्रियें पलीकडे स्थूलाहुनी. ॥ ८८९ ॥ श्रुति इंद्रियांहूनी । म्हणते विषय पलीकडे म्हणोनी । तेव्हां इंद्रियांआलीकडे स्थूलदेह हे सज्जनीं । या गीताश्लोकेंही समजावें. ॥ ८९० ॥ स्थूलीं निषेधलीं पंचभूतें । इंद्रियें दहा लिंगदेहीं निश्चितें । तीं इंद्रियें विषय घेतां चित्तें । समजावीं कल्पनेकरितां मनाच्या. ॥ ८९१ ॥ यालागीं इंद्रियें आलीकडे । विषय त्याही पलीकडे । एवं वीस तत्त्वांची गणना घडे । येथवरी जीं निषेधिलीं. ॥ ८९२ ॥ पंचभूतें निषेधिलीं स्थूलदेहा । निषेधितां आणि इंद्रियें तों दहा । एवं पंधरा विषयपंचक हा । एवं वीस तत्त्वें अनात्मत्वें निषेधिलीं. ॥ ८९३ ॥ विषयापलीकडे मन । तें एकविसावें निषेधी वेदवचन । मनापलिकडे बुद्धि म्हणतां गहन । अर्थ या बुद्धिशब्दाचा. ॥ ८९४ ॥ कीं महत्तत्व बुद्धीपलीकडे । त्या महत्तत्वास बुद्धिपण घडे । तेव्हां बुद्धिशब्दें ठायीं पडे । अर्थ अहंबुद्धि म्हणोनी. ॥ ८९५ ॥ कीं तेरावा अध्याय । येथें करितां तत्त्वनिश्चय । तेथें महत्तत्त्व न लेखितां निर्णय । बुद्धींत दावील महत्तत्त्वाचा. ॥ ८९६ ॥ महत्तत्त्व म्हणतां आली बुद्धि । कीं ब्रह्मा बुद्ध्यभिमानी हे प्रसिद्धी । कीं महत्तत्त्वाचीच रूपवृद्धि । चतुर्मुख ब्रह्मा. ॥ ८९७ ॥ एवं मनापलीकडे बुद्धी । ते अहंबुद्धिसत्त्वास अहंकारप्रसिद्धी । एव तत्त्वगणनासिद्धी । बावीस संख्या येथवरी. ॥ ८९८ ॥ बुद्धीपलीकडे आत्मा आणि महत्तत्त्व । आत्मा म्हणजे सूत्रात्मा त्रिगुणत्व । महत्तत्वास सूत्रात्मयास एकत्व । म्हणुनी त्यापलीकडे दोनी श्रुति म्हणे. ॥ ८९९ ॥

---

१. निद्रालुजन.

सृष्टीची प्रथम इच्छा जाली । ते त्रिगुणसूत्ररूपें प्रगटली । सूत्रात्मा म्हणवूनि पावली । ते त्रिगुणेच्छा हें नांव. ॥ ९०० ॥ इच्छा कीं सृष्टीकरण । तेथें प्रबळ क्रियाशक्ति रजोगुण । त्यास सूत्रात्मा नांव हे खूण । त्रिगुण सूत्राची. ॥ ९०१ ॥ परी इच्छा सृष्टि करावयाची । हे ज्ञानशक्तीवांचूनि कैंची । ज्ञानशक्ति सत्त्वगुणाची । तेंव्हांचि नांव त्याचें महत्तत्त्व. ॥ ९०२ ॥ तें महत्तत्त्व जालें ब्रह्मा । सृष्टी करावी हा त्याचा महिमा । बुद्धि जे स्थावरजंगमा । ते सर्व अंश त्या महत्तत्त्वाचे. ॥ ९०३ ॥ एवं मनापलीकडे अहंबुद्धि । त्या अहंकारा एकवीस तत्त्वाची कारणत्वसिद्धि । त्याच्याही कारणत्वाची प्रसिद्धि । महत्तत्त्वास बुद्धि ते. ॥ ९०४ ॥ एवं मनासहित एकवीस । त्याच्या कारणा अहंकारासहित बावीस । त्याच्याही कारणा महत्तत्त्वासहित तेवीस । संख्या जाली येथवरी. ॥ ९०५ ॥ सृष्टि करावी इच्छा ऐशी । जाली ब्रह्मीं शुद्ध सत्त्वासी । ते ईश्वरोपाधि तयासी । जाणावें अव्यक्त. ॥ ९०६ ॥ त्या अव्यक्तशुद्धसत्त्वाचे अंश । तें चित्त ज्यांत प्रतिबिंबपुरुषाचा प्रवेश । मूळ अव्यक्ततत्त्वीं हृषीकेश । बिंब त्या प्रतिबिंबचिदंशाचें. ॥ ९०७ ॥ यालागीं अध्यायीं तेराविया । लेखन अव्यक्ता तत्त्वासि या । चित्तावेगळें धनंजया । न सांगेल कीं तेंचि तें. ॥ ९०८ ॥ अव्यक्तोपाधीनें देव । सर्वभूतीं वसे तो वासुदेव । म्हणोनि वासुदेव स्वयमेव । दैवत चिदंश चित्ताचा. ॥ ९०९ ॥ एवं महत्तत्त्ववरी तत्त्वें तेवीस । त्यापलीकडे अव्यक्त नांव ज्यास । त्यासहित जालीं चोवीस । पंचविसावा पुरुष त्यापुढें. ॥ ९१० ॥ ऐसा बोलोनि व्यतिरेक । त्या एकीं अन्वयेंही अनेक । पहावीं हाही श्रुति कांहींएक । अर्थ सूचवी चरणीं शेवटिल्या. ॥ ९११ ॥

श्रुतिः—**'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ।'**

श्रुति शेवटीं म्हणे कांहीं । त्या पुरुषापरतें नाहीं । तोचि परमगति ही । जे समजती तत्त्वविचार हा तयांचा. ॥ ९१२ ॥ तो सकळांपरता । त्यापरतें हें किमपि नाहीं सर्वथा । कीं रज्जूवेगळी सत्ता । सर्पास नसे. ॥ ९१३ ॥ श्लोकार्थी अन्वय । तदनुरूप श्रुतीचा निर्णय । एवं आत्मत्त्वाचा ऐसा निश्चय । श्रीकृष्ण म्हणे अर्जुना. ॥ ९१४ ॥ या मागिलिया श्लोकीं । श्रीकृष्ण ऐसें बोलिला कीं । ज्ञानाहूनि आदि इंद्रियें जिंकीं । मग ज्ञानें मारीं या कामातें. ॥ ९१५ ॥ तो ज्ञानप्रकार कैसा । अर्जुन म्हणेल तरी ऐसा । परंतु हा ज्ञा-

नमार्ग परिसा । परोक्षरीतीचा दाखविला. ॥ ९१६ ॥ कीं या पुढिलिया श्लोकीं । अर्जुनाप्रति म्हणेल कीं । ऐसा आत्मा जाणोनि काम पातकी । मारीं हा. ॥ ९१७ ॥ एथेंचि अपरोक्ष आत्मा तयाला । जरी म्हणावा उपदेशिला । पुढिल्या अध्यायीं बोलेलें[1] बोला । कीं 'तद्विद्धि प्रणिपातेन'[2] म्हणोनी. ॥ ९१८ ॥ म्हणूनि 'किं तद्ब्रह्म'[3] ऐसा प्रश्न । अष्टमाध्यायीं करील अर्जुन । तेव्हां 'अक्षरं ब्रह्म'[4] हें वचन । अपरोक्ष उपदेशाचें बोलेल. ॥ ९१९ ॥ त्याउपरि ज्या त्या वचनीं । 'पश्य मे योगमैश्वरं'[5] म्हणोनी । पाहें पाहें म्हणूनि नवमापासूनी । अपरोक्षभावें बोलेल. ॥ ९२० ॥ या एथें ज्ञानरीति । अनुभवियां तों अपरोक्ष वाटती । परी या शब्दाच्याच गती । न कळती श्रीकृष्णकृपा नसे तयांसी. ॥ ९२१ ॥ ऐसेचि अर्जुना । शब्दचि ऐकों आले काना । परी अनुभवकळा मना । समजली नाहीं. ॥ ९२२ ॥ या पुढिलिया श्लोकीं । उत्तमश्लोक म्हणेल कीं । ऐसें समजोनि आत्मा मग हा पातकी । मारीं काम. ॥ ९२३ ॥

> एवं[6] बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
> जहि शत्रुं महाबाहो! कामरूपं दुरासदम्. ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥

पूर्वश्लोकीं ज्या विचारें । आत्मा बोलिलों त्या या प्रकारें । तूं जाण आत्मतत्त्व निर्धारें । अर्जुना! ॥ ९२४ ॥ जाणोनि मारीं हा काम । क्रोध याच पापियाचें नाम । परंतु कळोनिही आत्माराम । होसी तरी मरेल हा पापी. ॥ ९२५ ॥ या भावें म्हणतो अर्जुना! । बुद्धि करूनि त्या आत्मस्वरूपीं मना । निश्चल करूनि शत्रुदमना । मारीं या शत्रुकामातें. ॥ ९२६ ॥ पूर्वश्लोकीं तुज आदीं । बोलिलों कीं इंद्रियजयातें साधीं । म्हणुनि ज्ञान जालियावरी तधीं । झणीं आळस करसी. ॥ ९२७ ॥ राजनीति पहिली शिकली असावी । रा-

---

१. बोलेल बोला—हे इंग्रजी व्याकरणाप्रमाणे Cognate accusative चें उदाहरण आहे. २. अध्याय ४ श्लो० ३४ पहा. ३. अध्याय ८ श्लो० १ पहा. ४. अध्याय ८ श्लो० ३ पहा. ५. अध्याय ९ श्लो० ५ पहा. ६. याप्रमाणेंच बुद्धीहून जो वेगळा आहे त्याला जाणून आणि आत्म्यानें आत्म्याचा निग्रह करून हे महाबाहो! अर्जुना! ह्या सापडायाला कठिण अशा कामरूप शत्रूला मार.

ज्यप्राप्तीउपरि तेचि घोळावी[1] । तरीच राज्यपदवी । जतन होते. ॥ ९२८ ॥ शास्त्र कळलें मनास । त्याउपरी सोडीं अभ्यास । तरी तें शास्त्र तयास । अंतर देणार निश्चयें. ॥ ९२९ ॥ एवं ज्ञान जालियावरी । बुद्धि निर्मळ विवेकें बरी । शुद्धि करूनि त्या बुद्धीनें स्थिर करीं । आत्मस्वरूपीं मन. ॥ ९३० ॥ अगां! देहरथाचे घोडे इंद्रियें । मन वागोरे[2] बुद्धि सारथि स्वयें । कीं मन इंद्रियें वागवावीं निश्चयें । बुद्धीचिया. ॥ ९३१ ॥ तरी बुद्धीपरता आत्मा समजोनी । त्याच निश्चयात्मक बुद्धीकरुनी । मन त्या स्वरूपीं योजूनी । मारीं वैरी हा काम. ॥ ९३२ ॥ जों मन न योजिसी स्वरूपीं । तों हा काम नाना विषयरूपी । होऊनि नाश करील पापी । आत्मानुभवाचा. ॥ ९३३ ॥ म्हणुनि कामरूपी म्हणावा । ज्ञानावांचूनि हा असाध्य गणावा । ज्ञानें आत्मरज्जु कळतां यावा । होय जैसा मिथ्या सर्पाचा ॥ ९३४ ॥ मग जरी पूर्वकर्मफळें । हा उपजला प्रारब्धाच्या बळें । तो रज्जुविस्मरणें क्षणैक व्याळें[3] । मुख दाखविजे तैसा दिसेल. ॥ ९३५ ॥ सरतां प्रारब्धभोग । मागुती चित्तचैतन्ययोग । तेव्हां यथापूर्व त्याचाही योग । तत्काळ होय. ॥ ९३६ ॥ जन्मांतरीं निःष्काम कर्म । करूनि ईश्वरीं न अर्पिला धर्म । त्याच्या बळें भोगी ब्रह्म । स्फुरे भोगकाळीं ही. ॥ ९३७ ॥ कीं न करितां ईश्वरार्पित । फळबंध उपजला निश्चित । तें प्रारब्ध न करी कामासक्त । निष्काम संस्कारे. ॥ ९३८ ॥ या जन्मीं ईश्वरार्पण । कर्म करितां ज्ञानें जाला निपुण । तो त्या कर्मफळीं नव्हे आपण । भोगूनि ही कामीं आसक्त. ॥ ९३९ ॥ तथापि भोगीं काम । जरी देखिला तरी तो आत्माराम । नव्हे भ्रष्ट हा नेम । अधिष्ठानीं असतां सावध. ॥९४०॥ याकारणें अर्जुना! । बुद्धी करूनि मना । स्वस्वरूपीं योजूनि शत्रुदमना । महाबाहो! मारीं या शत्रूतें. ॥ ९४१ ॥ ऐसा अध्याय तिसरा । येथें कर्मकलापाचा[4] पसारा । न बाधी निष्काम परमेश्वरा । अर्पितां हा अर्थ जेथें सिद्ध जाला. ॥ ९४२ ॥ येथें मागुती मागुतीं । कृष्णीं कर्म अर्पितां परम गती । ऐसें स्वयें सर्व संतांची सद्गती । बोलिला श्रीकृष्ण ॥ ९४३ ॥ अर्थ गीतेचा पाहे । तो सद्य हे पदवी लाहे । कीं दैवत एक हरीच आहे । मोक्ष कर्में अर्पितां तयास. ॥ ९४४ ॥ पुढें अध्याय चतुर्थ । तेथें ज्ञान कर्म दोनी अर्थ । निरूपील परमसमर्थ । स्वयें श्रीकृष्ण. ॥ ९४५ ॥ हें अध्यायार्थनिरूपण ।

---

१. पुनःपुनः पहावी, उजळणी करावी. २. लगाम. ३. सापानें. ४. कर्मसमूह.

त्याचे चरणीं समर्पण । करूनि चतुर्थाध्यायनिरूपण । करूं आतां. ॥ ९४६ ॥ ऐसें म्हणतांही मन । लाजलें कीं स्वयें कर्ता गरुडगमन[1] । यालागीं उगेंचि करावें नमन । वामन म्हणे. ॥ ९४७ ॥

स्तंनविषमपि दत्वा पूतनाया मृतत्वं व्रजति कथमजेऽस्मिन्न्यस्तकर्मामृतत्वम् ।
तदितरकृतकर्मप्राणिनां क्षिप्रबंधं जनयति विदितं तत्प्राप्य गीताप्रबंधम्. ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वामनपंडितविरचितायां यथार्थदीपिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥

अध्याय चवथा.

जय जय जगदीश्वर । जय जय सकलेश्वरेश्वर । जय जय विश्वेश्वर । लक्ष्मीपते ! ॥ १ ॥ जय जय जगन्निवास । जय जय निखिलजगदाभास । जय जय श्रीनिवास । मायापते ! ॥ २ ॥ जय जय सकलरूप । जय जय सकलरूपातीतारूप । जय जय सच्चिदानंदस्वरूप । जगद्गुरो ! ॥ ३ ॥ जय जय शेषफणिगुण । जय जयानंत कल्याणगुण । जय जय सगुण निर्गुण । पार्थसारथे ! ॥ ४ ॥ वंदूनि तुझे श्रीचरण । गीताचतुर्थाध्यायविवरण । करीन म्हणतो शरण । सर्वभावे ॥ ५ ॥ सर्वही तूंचि हा ठसा । ठसावला तुझ्या कृपारसें मानसा । तो तूं गीताकारचि कैसा । टीकाकार नव्हसी म्हणों मी ? ॥ ६ ॥ आतां देवाधिदेवा ! । या मिसें शरणागताची सेवा । अंगीकारितोसि वासुदेवा ! । कर्ता स्वयें अकर्ता तूंचि. ॥ ७ ॥ पूर्वाध्यायाचे अंतपर्यंत । जो उपदेश करितां जाला अनंत । तो अनादि परंपरागत । ऐसें कळावें शिष्यास. ॥ ८ ॥ तथापि स्वयें गुरु अनादि । ज्यापासूनि मोक्षमार्ग ब्रह्मादि । प्रवर्तविते जाले जगदादी । काळापासूनी. ॥९॥ तोचि मी या मार्गाचा प्रवर्तक[2] । म्हणोनि संप्रदायकौतुक । सांगतो श्रद्धाहेतुक । या श्लोकें. ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच—**इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।**
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत्. ॥ १ ॥

अगा ! हा योग अव्यय । कीं ज्याचा कदापि न घडे व्यय । अव्ययशब्दें अविनाशी तेव्हां निश्चय । कीं योग हा अनादि. ॥ ११ ॥ कीं अनादि अविद्यालिंगदेह । याचा ज्ञानें नाश निःसंदेह । अनादीस नाश परंतु निर्वाह ।

---

१. गरुडवाहन (कृष्ण.) २. चालविणारा.

कीं अविनाशीस आदि म्हणवेना. ॥ १२ ॥ नाश नाहीं जयास । आदि नाहींच तयास । या भावें म्हणे योगास यास । कीं हा अव्यय म्हणिजे अविनाशी. ॥ १३ ॥ एवं हा जो सूर्य[1] । त्यास मी हा योग अव्यय । बोलता जालों स्वयें अद्वय । पूर्वकाळीं. ॥ १४ ॥ तो आपुल्या पुत्रा मनूला । 'श्राद्धदेव' म्हणावें जयाला । तयास हा योग बोलता झाला । दिवाकर[2]. ॥ १५ ॥ त्या श्राद्धदेवा मनूचा पुत्र । इक्ष्वाकुनामें पवित्र । त्यास हा योग विचित्र । तो[3] बोलिला. ॥ १६ ॥ तो योग भूमंडळा । येऊनि भूतळीं खंडला । अव्ययत्वें कोठे कोठे राहिला । म्हणूनि म्हणतो या श्लोकीं. ॥ १७ ॥

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ! ॥ २ ॥

ऐसा पैरंपरेनें प्राप्त जाला । राजर्षि जाणती जयाला । त्यास काळ बहुफार क्रमला । आलीकडे. ॥ १८ ॥ प्रस्तुत हा योग या श्लोकीं । अगा ! अर्जुना ! नाशला कीं । या योगाचे जाणते वक्ते विवेकी । न दिसती कोण्ही यास्तव. ॥ १९ ॥ एथें परंतपा म्हणोनी । अर्जुनातें या नांवें करूनी । आळवी कीं यावरूनी । युद्ध करावें अर्जुनें. ॥ २० ॥ पर जे शत्रु त्यांस ताप । उपजविसी ऐसा तुझा प्रताप । तो तूं मानिसी संताप । झगडों कैसा म्हणोनी ? ॥ २१ ॥ तरी हे सूर्यवंशींचे राजे । इक्ष्वाकुआदि ज्यांस ऐसें जे जे । त्यांचें भूमंडळीं यश विराजे । कीं ज्ञाते होऊनिही महायोद्धे. ॥ २२ ॥ ज्ञान आणि स्वकर्म । दोन्ही रक्षावीं हा तुझा धर्म । ईणी जाणोनियां ब्रह्म । कर्म टाकिसी हें युद्ध. ॥ २३ ॥ म्हणोनि म्हणतां परंतपा । ज्ञान देऊनि चेतवी त्याच्या प्रतापा । आतां तो योग तुज बोलिलों ऐसी कृपा । दाऊनि बोलतो या श्लोकीं. ॥ २४ ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम्. ॥ ३ ॥

जो सूर्यास मी सांगता जालों । तोचि योग आजि तुजला बोलिलों । योगामृतातें वर्षलों । कृपामेघें. ॥ २५ ॥ कीं हा योग पुरातन । कल्पांतीं मजमाजी होता जतन । मी योगनिद्रेपासूनि उठतां वचन । हेंचि बोलिलों

१. या योगास. २. सूर्य. ३. श्राद्धदेव. ४. क्रमाक्रमानें. ५. प्रार्थी. ६. सत्वर, तत्काळ.

आदीं ब्रह्मयासी. ॥ २६ ॥ हें रहस्य ऐसें परम । तुज बोलिलों उत्तम । याकारणेंचि अगा निर्गम । प्रवर्तले सकळ. ॥ २७ ॥ तो योग आजि या श्लोकीं । अर्जुनाकारणें बोलिलों कीं । तूं भक्त आणि सखा विवेकी । अगा! अत्यंत. ॥ २८ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो पांडुपुत्र पुण्यश्लोक । बोलेल त्याचें सुश्लोक । निमित्त परिसोत. ॥ २९ ॥ हा श्रीकृष्ण परमेश्वर । हें जाणोनि अर्जुन सादर । आळविता जाला वारंवार । मधुसूदना! जनार्दना! इत्यादि. ॥ ३० ॥ तों तृतीयाध्याय सरतां । कृष्ण बोलिला कीं बुद्धीपरता । तो आत्मा जाणोनि चित्तैकाग्रता । करूनि मारीं हा कामशत्रु. ॥ ३१ ॥ जरी बुद्धीपरता आत्मा तो ज्ञेय । तेव्हां ज्ञेय तोचि परमेश्वर होय । इतकियानें उडाला निश्चय । जो होता कृष्ण परमात्मा म्हणोनी. ॥ ३२ ॥ जरी तो आत्मा अर्जुनास होता अपरोक्ष । तरी विश्व जितकें प्रत्यक्ष । तें हें कृष्णरूप दिसतें परंतु परोक्ष । हा उपदेश जाला पूर्वोक्त. ॥ ३३ ॥ अर्जुनास एक ठावें । कीं ज्ञेय त्यास परमेश्वर म्हणावें । गुरुमुखें वेदीं[१] जाणावें । त्याच परमेश्वरा. ॥ ३४ ॥ कृष्णचि परमात्मा तो । म्हणूनि मी मानीत होतों । आतां यांच्याच मुखें आइकतों । कीं आत्मा तो जो बुद्धीपलीकडे[२]. ॥ ३५ ॥ कृष्ण नव्हे परमेश्वर । इतका बुद्धीचा पदर । सांपडतां प्रकटले डोंगर । असंभावनेचे. ॥ ३६ ॥ गुरु नव्हे सर्वेश्वर । इतका उठतां बुद्धिसमीर[३] । खवळे अविद्यासागर । मग संशयतरंगां काय वाण[४]? ॥ ३७ ॥ तों कृष्ण आणि अर्जुन । दोघांचा एक जन्मदिन । त्यास आठवूनि अर्जुनाचें मन । म्हणे पुरातन गोष्टी कां याला? ॥ ३८ ॥ कीं इक्ष्वाकु सूर्यपुत्राचा सुत । त्यास मरोनि काळ लोटला बहुत । हा कंसबंदिशाळे प्रसूत । जे दिनीं ते दिनींच उपजलों मीही. ॥ ३९ ॥ त्या इक्ष्वाकूहीहूनी । पूर्वीं सूर्यास स्वमुखेंकरूनी । बोलिलों हा योग म्हणोनी । हा काय म्हणतो. ॥ ४० ॥ तरी याची भीड कायसी । हें न पुसों कां यासी । म्हणोनि हेंचि अनादिपुरुषासी । संजय म्हणे पुसतो अर्जुन. ॥ ४१ ॥

अर्जुन उवाच—अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति. ॥ ४ ॥

तुझा जन्मकाळ अलीकडे । सूर्यवंशिया रायांचें जन्म पलीकडे । ऐसें

१. वेद. २. पलीकडे. ३. बुद्धि हाच वायु. ४. कमताई.

असोनि कैसें घडे । कीं आदिकाळीं तूं बोलिलासी हें त्यातें. ॥ ४२ ॥ पिता आपणचि पुत्र म्हणोनि । स्पष्ट बोलिलें वेदवचनीं[1] । अर्जुन म्हणतो या भावेंकरूनि । कीं सूर्यास जरी तूं हें बोलिलासी. ॥ ४३ ॥ तुझा जन्मदिवस आलीकडे । सूर्यवंशराजांचा जन्म पलीकडे । या भावें हें बोलणें तुझें न घडे । म्हणे अर्जुन. ॥ ४४ ॥ अन्यथा सूर्याची उत्पत्ति पलीकडे । आणि कृष्णाचा संभव अलीकडे । जाला तरी कां न घडे । उपदेश धाकट्याच्या मुखें वडिलांसी. ॥ ४५ ॥ देवहूति जननी । तिचा पुत्र कपिलमुनी । तीस तो स्वमुखेंकरूनि । सांगे तत्त्वोपदेश. ॥ ४६ ॥ सूर्य वडील म्हणोनी । उपदेश अघटित यावरूनी । अर्जुन बोलिला म्हणतां येणेंकरूनी । बोल लागतो ग्रंथासी. ॥ ४७ ॥ हें न पाहतां दीर्घदृष्टीकरूनी । सूर्यास पलीकडे जन्म तुजहुनी । याकरितां त्यास तूं वदलासि न हें घडे म्हणोनी । ऐसें वाखाणूं नये एथें. ॥ ४८ ॥ सूर्यास्तवचि सूर्याचा वंश । त्या राजयांचा मृत्युमुखीं प्रवेश । जाला त्यांस न बोलवे तुझा उपदेश । [2]कीं जन्म अलीकडे तुझा हा भाव ॥ ४९ ॥ एथें ऐसेंचि वाखाणावें । कीं अर्जुन बोलिला या भावें । म्हणोनि म्हणतो आम्हीं केंवी जाणावें । कीं आदीं बोलिलासि हें सूर्यातें. ॥५०॥ आतां याचें उत्तर । देतसे कृष्ण सर्वेश्वर । आपलें ईश्वरत्व अनादि चतुर । सुचवूनि बोलतसे श्रीभगवान. ॥ ५१ ॥

श्रीभगवानुवाच—[3]बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ! ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ! ॥ ५ ॥

संजय म्हणे धृतराष्ट्राया ! । पूर्ण षड्गुणाच्या उत्तरा या । आईक भवसिंधु तराया । मृगजळवाय करूनी. ॥ ५२ ॥ कृष्ण म्हणे आईक या बोला । कीं बहुत जन्म लोटले मला । आणि बहुत जन्म लोटले तुजला । अगा ! अर्जुना ! ॥ ५३ ॥ भाव कीं कोणे एके पूर्वील जन्मीं । सूर्यास हा योग बोलिलों मी । नव्हते पडले मृत्यूच्या [4]संयमीं । वंशज त्याचे ते समयीं ॥५४॥ म्हणसी जन्म तुज जैसे । बहुत जन्म मजही तैसे । लोटले तुजचि कैसे । ठाउके तुझे ते जन्म. ॥ ५५ ॥ तरी ते मी जाणतों सारे । तूं नेणसी अर्जुन ! अरे ! । आपले तुझे अवघे बरे । मी जाणें ते जन्म. ॥ ५६ ॥ भाव

---

१. 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इत्यादि. २. कारण की. ३. हे परंतपा! अर्जुना! माझे अनेक जन्म झाले आणि तुझेही झाले. ते सर्व मी जाणतों, पण तूं त्यांस जाणत नाहींस. ४. बंधनांत.

कीं मी ईश्वर । भूत भविष्य वर्तमान माझे व्यापार । मी जाणें अनादि तुज विसर । नेणसी तूं यास्तव. ॥ ५७ ॥ हाचि भाव मनीं । अर्जुनास म्हणे 'परंतपा' म्हणुनी । कीं तूं जीवकर्मे करूनी । जन्मलासि शत्रुसंहाराकारणें. ॥ ५८ ॥ हा भाव अर्जुन । समजला यालागीं कृपेचा घन । वर्षला ऐसें हें शब्दजीवन । कीं भाव बोलवला मागुती तत्काल. ॥ ५९ ॥ यथापूर्व जाला भाव । समजला कीं हा देवाधिदेव । बुद्धिपलीकडे जाणावा तो स्वयमेव । हाचि सर्वात्मा आत्मत्वें. ॥ ६० ॥ ऐसा यथापूर्व सावध जाला । परि पुन्हा संदेह कांहीं उपजला । कीं हा ईश्वर तरी कैसे याला । नाना जन्म. ॥६१॥ कीं आम्हांस जन्ममरण । लागलें कर्मानुगुण । हा अविनाशी ईश्वर आपण । कर्मबंधातीत. ॥ ६२ ॥ हा भाव साक्षी बुद्धीचा । जाणोनि अवतारप्रकार साचा । बोलतो निर्गमसार स्ववाचा । या श्लोकीं. ॥ ६३ ॥

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया. ॥ ६ ॥

अर्जुना! वाटलें तुज । कीं हा जन्मशून्य अज । अविनाशी ईश्वर सहज । कैसा जन्मतो नसतां कर्मबंध म्हणोनि. ॥ ६४ ॥ तरी मी होऊनिही अज । आणि नसोनिही नाश मज । भूतांचा ईश्वरही सहज । असोनि मी स्वयें अनादि. ॥ ६५ ॥ कर्मबंध मज नसे म्हणोनी । अगा! लेशही लेप नसोनी । आत्ममाया शुद्ध विद्या ती करूनी । आपली मूर्ति अधिष्ठूनि जन्मतों. ॥ ६६ ॥ आत्ममायेकरूनि । आपली प्रकृति अधिष्ठूनी । मी जन्मतों म्हणोनी । म्हणतो येथें श्रीकृष्ण. ॥ ६७ ॥ आत्ममाया म्हणिजे । नित्य आत्मानुभवरूपिणी जे । जे अनादि ब्रह्मविद्या विराजे । मज निर्गुणीं निर्गुणत्वें. ॥ ६८ ॥ निर्गुणीं आपण निर्गुण । हेही न सांपडे खूण । ब्रह्म म्हणणें आपण । हेही माया. ॥ ६९ ॥ ते आत्ममाया म्हणावी । तिचा मीच एक धनी गोसावी । तीचेकरूनि मी जन्मतों ठावी । मज नसे अविद्या. ॥ ७० ॥ तुम्हां जीवास अविद्येकरूनी । जन्म होती म्हणोनी । तीचेकरूनी मीही जन्मत असेन म्हणोनि मनीं । झणी मानिसी. ॥ ७१ ॥ अविद्येचे तीन गुण । विषय

१. मेघ. २. उदक. ३. पूर्ववत्. ४. समज. ५. द्रष्टा ईश्वर. ६. वेदाचें रहस्य. ७. यद्यपि मी अज आणि अव्ययात्म आहे, [आणि] यद्यपि मी सर्व प्राण्याचा स्वामी आहे, तथापि मी माझी प्रकृति माझ्या अधिकारांत ठेवितों आणि मी आत्ममायेनें जन्म घेतों. ८. कलंक.

देह तम जाण । इंद्रियें रजोगुण ऐसी खूण । मन बुद्धि चित्त सत्त्व. ॥७२॥ तें सत्त्व निर्मळ । जैसा आरसा उज्ज्वळ । उरला भागही लोखंड केवळ । परि प्रकाश दिसे निर्मळत्वींच. ॥ ७३ ॥ तैसा सत्त्व गुण । अहीं त्याकरितां आत्मत्वाची खूण । इंद्रियें देह रजतमलक्षण । ब्रह्मरज्जूवरी सर्प जैसा. ॥ ७४ ॥ रज तम इंद्रियें विषय । हे मिथ्या सर्प ऐसा निर्णय । सत्त्वदृष्टी भ्रममय । रज्जूचि भासे सर्प जिला. ॥ ७५ ॥ परि दृष्टि स्पर्शे रज्जूस । तेव्हां सर्प भासे तीस । तैसें भ्रमयुक्त सत्त्व आत्मयास । स्पर्शोनि देह इंद्रियें साच मानी. ॥ ७६ ॥ ऐसा सत्त्व गुण । ज्यास्तव आत्मस्वरूपीं आत्मपण । परि अविद्याभ्रमाचें लक्षण । कीं देह मी म्हणे अहंकारें. ॥ ७७ ॥ त्या प्रसंगें मी कर्त्ता म्हणोनी । त्रिगुणात्मकें कर्मे करूनी । त्या कर्माचीं फळें नाना योनी । तुम्हां जीवां ॥ ७८ ॥ तैसें अविद्येंकरूनी । मज जन्म घेणें नसे म्हणोनी । आत्ममायेंकरूनि जन्मतों या वचनीं । भाव इतुका सूचविला. ॥ ७९ ॥ अतएव जे मूर्ति प्रकट करीतसें । तें रूपचि मी न मानी ऐसें । सोनेंच दिसतां कैसें । रूप साचें मानूं अलंकाराचें. ॥ ८० ॥ या भावें करूनी । **'प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय'** म्हणोनी । बोले श्रीकृष्ण या वचनीं । अर्थ भावार्थही ऐसा. ॥ ८१ ॥ कीं प्रकृति म्हणिजे आकृती । ते स्वप्रकृति म्हणिजे स्वस्वरूपमूर्ती । अलंकारीं सुवर्णस्फूर्ती । तैसी प्रतिमा अधिष्ठूनि जन्मतो. ॥ ८२ ॥ अधिष्ठूनि आकार । सोनेंचि प्रकटे निर्विकार । तैसा साकार मी दिसोनि निराकार । अगा ! प्रकटतसें. ॥ ८३ ॥ म्हणसी सर्वदेहीं तूं ऐसा । तरी या रूपींच हा विशेष कैसा। तरी त्या देहीं अविद्यांश जैसा। तैसा शुद्धसत्त्वीं माझ्या असेना. ॥ ८४ ॥ अतएव आत्ममायेंकरूनी । मी संभवतों म्हणोनी । तुज बोलिलों यावरूनी । विशेष इतरांहूनि हा समज. ॥ ८५ ॥ अविद्या आणि कर्मबंध । नसतां कांहींच संबंध । मी जन्मतों ज्यास गंध[१] । ठावा नसे पंचभूतांचा. ॥ ८६ ॥ ईश्वरावतार देह । पांचभौतिक नव्हे निःसंदेह । हा येथेंच नवम श्लोकीं संदेह । निरसेल सकळांचा. ॥ ८७ ॥ आतां याही पुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्तही साधुलोक । परिसोत आतां. ॥ ८८ ॥ पूर्वश्लोकार्थ भाव । परिसतां हा स्वयमेव । देहधारी देवाधिदेव । अर्जुन ऐसें समजला. ॥ ८९ ॥ ऐसें समजला परी । म्हणे मनीं कीं कां परी । हा देह धरितो म्हणूनि हरि यावरी । प्रयोजन सांगतो या श्लोकीं. ॥ ९० ॥

---

१. पंचभूतांपासून झालेला.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत! ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्. ॥ ७ ॥

जे जे काळीं धर्महानी । होते अधर्माच्या बळेंकरूनी । ते ते काळीं देहधारी होऊनी । प्रकटतों निर्मितों आपणातें. ॥ ९१ ॥ आपणातें आपण । निर्मूनि काय करितो निपुण । तेंही सांगतों स्वाचरण । या भावें बोलतो हा श्लोक. ॥ ९२ ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे. ॥ ८ ॥

अगा! होतां धर्माची क्षीणता । होतसे साधूंस दुःखांचता । अधर्म वृद्धीतें पावतां । पापी लोक प्रबळ होती. ॥ ९३ ॥ त्या साधूंस माझें स्मरण । माझा तरी कल्पवृक्षाचा गुण । मातें स्मरे जो निपुण । मी त्यास पावतों स्वभाव हा माझा. ॥ ९४ ॥ त्या साधूंचीं संरक्षणें । अगा! करावया कारणें । मज लागतें देह धरणें । युगायुगाप्रती. ॥ ९५ ॥ त्यामुळें जे पाप करणार । त्यांचा करावा लागतो संहार । कीं न नाशतां अंधकार । प्रकाश नेत्रांचा घडेना. ॥ ९६ ॥ एवं साधुसंरक्षण । संहारावे पापी जन । या दों गोष्टींकारण । युगयुगाप्रति संभवतों. ॥ ९७ ॥ संहारितों पापी जन । साधूंचें होत दुःखशमन । धर्माचें होत संस्थापन । हें प्रयोजन तीसरें. ॥ ९८ ॥ प्रतियुगीं धर्माची हानी । अगा! होते म्हणोनी । मींही प्रतियुगीं अवतरोनी । धर्म धार्मिक रक्षितों. ॥ ९९ ॥ कैसा जन्मतो ईश्वर । तो पूर्वश्लोकीं प्रकार । किंनिमित्त करितो अवतार । तरी तें वर्णिलें या दों श्लोकीं. ॥ १०० ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त विवेकी लोक । आइकोत बरव्या प्रकारें. ॥ १०१ ॥ तिन्ही अवतारप्रयोजनें । आइकिलीं बरीं अर्जुनें । परंतु शंका येथें मनें । घेतली ते उपयोगी जगासी. ॥ १०२ ॥ कीं साधूंचें पालन । आणि दुष्टांचें निर्दलन । आणि तिसरें धर्माचें स्थापन । काय कठिण या ईश्वरा. ॥ १०३ ॥ कीं याच्या संकल्पमात्रें । ब्रह्मांडें अनंतें विचित्रें । उपजती नाशती आणि मायासूत्रें । नाचवी बुद्धि सर्वांच्या. ॥ १०४ ॥ हीं

---

१. हे भरतकुलोत्पन्ना अर्जुना! ज्या ज्या वेळीं धर्माची ग्लानि आणि अधर्माची वृद्धि होते त्या त्या वेळीं मी जन्म घेतों. २. साधूंच्या रक्षणासाठीं आणि दुष्टांच्या शासनासाठीं आणि धर्माची उत्तम स्थापना करण्यासाठीं प्रत्येक युगीं मी जन्म घेतों.

तीन कामें तयास। करावया काय प्रयास। संकल्पमात्रें जयास। सुखसाध्य कार्यें हीं तिन्हीं. ॥ १०५ ॥ काळचक्र ज्याचें आयुध। त्यानें कां दैत्यांशीं करावें युद्ध। जो संकल्पमात्रें नव्हतां क्रुद्ध। संहरी ब्रह्मांडें शतकोटी. ॥१०६॥ स्वयें अनादि अज। म्हणवी देवकीवसुदेवांचा आत्मज। नित्य विरक्त जो सहज। सहस्त्र सोळा स्त्रिया कां तयासी. ॥ १०७ ॥ चराचरीं ज्याचा वास। तो येतो हस्तिनापुरास। द्वारकेंत म्हणती तयास। कीं येथें नाहीं श्रीकृष्ण. ॥ १०८ ॥ पाहतां दूरदृष्टीं। अवतारप्रयोजनाच्या गोष्टी। बोलिला त्या वारा मुष्टीं। धरूनि दीधला मज मूर्खासी. ॥ १०९ ॥ हे तों मूर्खसमजावणी। करितो हा चक्रपाणी। अर्जुन ऐसा अंतःकरणीं। साशंक जाला. ॥ ११० ॥ सर्वसाक्षी देव। समजोनि हा शिष्याचा भाव। तो पुसे तों स्वयमेव। हांसोनि बोलतो हा श्लोक. ॥ १११ ॥

जन्म[1] कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन! ॥ ९ ॥

अगा! अवतारीं मुख्य कारणें। हींचि कीं जन्मकर्मममांतें तारणें। जन्ममृत्युदुःखें निवारणें। अनादि या जीवांचीं. ॥ ११२ ॥ सर्वांसही उपायांतर। मी करूं शकें सर्वेश्वर। परी जीवांचा दुःखसंसार। या रोगास औषध हेंचि एक. ॥ ११३ ॥ तुटावया संसारव्यथा। औषध नाहींच अन्यथा। माझ्या चरित्रामृतकथा। या व्यथेतें नाशिती. ॥ ११४ ॥ वाढवावया कथारस। या गोष्टी दिसती सुरस। ज्या पूर्वश्लोकीं बोलिलों मी श्रीनिवास। तुजप्रती. ॥ ११५ ॥ मुख्य अवतारप्रयोजन। तें सांगाया पूर्वोक्तवचन। बोलिलों कीं रक्षावया साधुजन। वधावया दुष्ट धर्म संस्थापावया. ॥ ११६ ॥ कीं भूमीस भार जाला। ते बोलिली वि[2]धातयाला। तो मज शरण आला। कीं करावें स्थापन धर्माचें. ॥ ११७ ॥ तेव्हां देवकीच्या उदरीं। मी जन्मलों श्रीहरी। ऐसें वर्णितां अलौकिक पै[3]री। गंभीर माझी पु[4]राणें वार्णिती. ॥ ११८ ॥ कीं प्राची दिशा स्वोदरीं। जैसी पूर्णचंद्रातें धरी। देवकी श्रीकृष्णास यापरी। धरिती जाली उदरांत. ॥ ११९ ॥ लोकांसारिखीं माझीं जन्में। लोकांसारिखीं माझीं कर्में। नव्हती हीं दिव्यें ऐसीं वर्में। सांपडती वेदीं पुराणीं. ॥ १२० ॥

---

१. हे अर्जुना! जो खरेपणानें माझें दिव्य जन्म आणि कर्म जाणतो तो देहाला टाकून पुनः जन्म पावत नाहीं, मला येऊन मिळतो. २. ब्रह्मदेवाला. ३. प्रकार-रीती. ४. अठरा पुराणें.

तेथें अवताराचीं कारणें । बोलिलीं कीं साधूंतें संरक्षणें । आणि दुष्टांतें मारणें । स्थापणें धर्म. ॥ १२१ ॥ म्हणोनि हीं तुजलागीं । निमित्तें बोलिलों कीं त्या प्रसंगीं । बिंबेल तुझिया अंतरंगीं । कीं अलोकिकें जन्मकर्में ईश्वराचीं. ॥ १२२ ॥ दों परी कथाश्रवण । एक समजोनि एक मूढपण । मूढपणेंही आपला गुण । कथांमाजी दावितीच. ॥ १२३ ॥ कीं नेणतांही मलिन । अग्नीवरी पडे आपलें वेंसन । तरी त्याचें होय दहन । पाप ऐसें कथामृतें. ॥ १२४ ॥ नकळत अरण्यांतील पाला । शाक म्हणोनि जरी भक्षिला । तरी तो गुण आपला । करीच कीं. ॥ १२५ ॥ घृत दुग्ध पुष्टिकारक । हें नेणे जरी बाळक । तथापि पुष्ट होतें तें कौतुक । वस्तुमहिमेचें. ॥ १२६ ॥ माझ्या कथांचा अद्भुत गुण । न कळोनिही घडे श्रवण । तरी पवित्र न करिती ऐसें कवण । बोलों शके. ॥ १२७ ॥ परंतु दिव्यें माझीं चरित्रें । लोकांसारिखीं नव्हती निश्चितें । ऐसें समजेल जो त्यातें । मोक्षचि होय. ॥ १२८ ॥ माझे जन्म दिव्य सकळ । जो जाणेल त्यास हें फळ । कीं जन्म न पावे तो केवळ । मजचि पावे. ॥ १२९ ॥ अगा! मज पावला । त्याचा कर्मबंध अवघा नासला । म्हणोनि जन्मा नाहीं आला । पुनरपि. ॥ १३० ॥ माझें जन्म तत्त्वतां । दिव्य ऐसें कळतां । पुन्हा जन्म नाहीं पांडुसुता! । अगा! जे रीती. ॥ १३१ ॥ कळतां दिव्य माझें कर्म । तुटे कर्मबंध हें वर्म । एथेंच जाणावें जन्म कर्म । दिव्य माझें. ॥ १३२ ॥ पंचभूतदेहसंबंध । त्यास निमित्त कर्मबंध । तरी मज ठावका नसे गंध । कर्मनिमित्ता अहंकाराचा. ॥ १३३ ॥ जो स्वयें परिमित । त्यास तें अहंकार निमित्त । कीं मी एवढा तें हेतु निश्चित । परिमितपण कर्मासी. ॥ १३४ ॥ मी अनंत अपरांपर । मज न सांपडे अहंकाराचा पदर । आणि ठाव नाहीं कीं जेथें मी ईश्वर । कर्में करूं. ॥ १३५ ॥ बाहेर ना आंत । आणि आदि ना अंत । कर्में तो मी अनंत । केवीं करूं. ॥ १३६ ॥ न उपजतां कर्में । न घडे पंचभूतदेहजन्म । शुक्रशोणितसंबंधधर्म । कर्मानुबंधें. ॥ १३७ ॥ म्यां कर्म करावें । तरी कोठूनि कोठे जावें । काय घ्यावे काय टाकावें । मीच अवघा. ॥ १३८ ॥ कोणाशीं मी बोलों । कोण्या मार्गें कोठे चालों । ऐसा अद्वय असतां पोटा आलों । कैसा कोणाच्या ॥ १३९ ॥ देवकी कौसल्या अदिती । अनुसूया विकुंठा देवहूती । रे-

---

१. चमत्कारिक, अलौकिक. २. वस्त्र. ३. रेतरक्त. ४. कश्यपऋषिभार्या. ५. दत्तात्रयाची माता. ६. रैवतमन्वंतरांतील विष्णूचे अवताराची माता. ७. कपिलाची माता.

णुका पृश्नी सत्यवती । इत्यादि माता माझिया. ॥ १४० ॥ यांच्या पोटीं जगन्निवास । कैसा सांठवलों कीं गर्भवास । मज घडला म्हणावा नवमास । कर्मबद्धां परिमितां जिवांसारिखा. ॥ १४१ ॥ अगा! सर्वगत अवकाश । आहेच सर्वघटीं आकाश । मजवांचूनि कैंचा चित्प्रकाश । पोटीं देवकी कौसल्यादिकांच्या. ॥ १४२ ॥ आहेंच त्यांच्या उदरीं । जो मी वसतों चराचरीं । पुराणें बोलती यापरी । मज गर्भवास. ॥ १४३ ॥ अलिप्त सर्वत्र असोनि । आकाश तैसा मी सर्व गर्भी वसोनि । अलिप्त साक्षी न स्पर्शोनी । असें सर्पांत रज्जु जैसा. ॥ १४४ ॥ तंतु नातले पटातें । माती न शिवे घटातें । मी जयत्कारण संकटातें । न शिवें गर्भी असोनि गर्भाच्या. ॥ १४५ ॥ जी- वांचिया मती । प्रपंच साचा मानिती । रज्जु नेणतां भीती । मिथ्या सर्पाची. ॥ १४६ ॥ आणि ते माझे प्रतिबिंबांश । जळीं जळापुरताच अवकाश । त्या जीवां घडों शके प्रवेश । कर्मबंधें गर्भी मातेच्या. ॥ १४७ ॥ पित्याच्या देहीं रिघोनी । त्याच्या वीर्यासवें तेथूनी । मातेच्या शोणितीं मिसळोनी । अवयव पावती गर्भांत. ॥ १४८ ॥ देह वाढे जैसा । प्रतिबिंबांश वृद्धि पावे तैसा । त्यास गर्भवास ऐसा । घडों शके. ॥ १४९ ॥ जीवांस पंचभूतशरीरें । त्यांस गर्भवास या प्रकारें । मी स्वेच्छा कल्पित आकारें । असतों मनीं पित्याच्या मातेच्या. ॥ १५० ॥ योगी मातें ध्यानीं । ध्याती जैसे कल्पूनि मनीं । तैसा स्वेच्छेकरूनि । मूर्ति कल्पितों मनीं पित्याच्या मातेच्या. ॥ १५१ ॥ पंचभूतें ही माझीच कल्पना । परि त्या देहांस हा महिमा येना । कीं जीवाचिया कर्मबंधना । कारणें तीं म्यां कल्पिलीं. ॥ १५२ ॥ अविद्येनें कर्मे करिती । ते या पंचभूतांचे देह धरिती । अनादि संकल्प ये रीती । पंचभूतें कल्पितां. ॥ १५३ ॥ अगा लोखंडाच्याच शृंखळा करिती । आणि लोखंडाचींच शस्त्रें घडिती । परि तीं शस्त्रें त्या शृंखळा तोडिती । जेव्हां सोडिती बंधासी. ॥ १५४ ॥ माझीच कल्पना पंचभूतें । ज्या पंचभूतांचीं शरीरें अद्भुतें । मनुष्य देहींच्या कर्मे बहुतें । जे अविद्येनें भोगिती हे जीव. ॥ १५५ ॥ ते अविद्या आणि संचित । क्रियमाण कर्मासहित । नाशावया निश्चित । संकल्प करूनि कल्पितों हे अवतार. ॥ १५६ ॥ इत्यादि माझ्या जन्मरीती । अलौकिक दिव्य माझ्या मूर्ति । ऐसें जाणोनि माझ्या अव-

१. परशुराममाता. २. सुतपा. प्रजापतीची स्त्री. हीच पुढें कृष्णमाता देवकी झाली. ३. व्यासमाता. ४. अंतर. ५. चैतन्यप्रकाश.

तात्कीर्ती । जे गाती ऐकती निरूपिती. ॥ १५७ ॥ ते पुन्हा जन्मा न येती । देह टाकूनि मातेंचि पावती । मुख्य अवतारप्रयोजनरीती । अर्जुना ! या माझ्या. ॥ १५८ ॥ या भावें श्रीपती । बोलिला अर्जुनाप्रती । कीं माझे जन्म दिव्य ऐसें जे जाणती । ते जन्मा न येती पावती मजलागीं. ॥ १५९ ॥ ऐसेंचि दिव्य कर्म । कीं हें सगुण ब्रह्म । विना अविद्या अहंकारभ्रम । कर्म घडे तें ईश्वराचें. ॥१६०॥ कीं हा [1]अपादपाणी । म्हणोनि बोले वेदवाणी । हा स्वमायेंकरूनि चक्रपाणी । कर्में दावी जगदीश्वर. ॥ १६१ ॥ याणें केल्या बाइला । लोकरीती वर्तवी त्या स्त्रियांला । आणि [2]लेंक लेंकीही यांला । परि नसे यास कर्मबंधन ॥ १६२ ॥ जीव पूर्वकर्माच्या बळें । पावती पुत्रकलत्रादि फळें । तो कर्मबंध समूळें । नसे याला. ॥ १६३ ॥ लोकदृष्टीं कर्में दावी । परी अकर्ताचि [3]गोसावी । ऐसीं दिव्यकर्में समजावीं । अगा ! माझीं. ॥ १६४ ॥ या भावें म्हणे हरी । कीं माझें दिव्य कर्म यापरी । ऐसें समजे तो [4]गर्भकुहरीं । न रिघे पावे मजचि तो. ॥ १६५ ॥ मुख्य अवतारप्रयोजन । ऐकोनि निःसंदेह जाला अर्जुन । तथापि शंकित जालें मन । कांहींसें. ॥ १६६ ॥ कीं याचें दिव्य जन्म । आणि दिव्य याचें कर्म । समजे त्यास मोक्ष हा नेम । स्वयें हाचि करितो. ॥ १६७ ॥ आणि मोक्ष तरी विना ज्ञान । नव्हे ऐसें वेदांचें वचन । तेव्हां जें बोलतो कमलनयन । हें केवीं घडे. ॥ १६८ ॥ ऐसा मनांतील भाव । जाणोनि बुद्धिसाक्षी देव । उत्तर देतो देवाधिदेव । संदेह आणीकही निरसूनी. ॥१६९॥ कीं खरेंचि ज्ञानावांचूनि मुक्ति नाहीं । आणि दिव्य जन्मकर्म जाणणें हेंही । विना ज्ञान न कळे कांहीं । दिव्यपण माझ्या जन्मकर्मांचें. ॥ १७० ॥ याकारणें हरी । उत्तर देतो या श्लोकाचभीतरीं । एका शब्दें दोन्ही सूचवी यापरी । कां '**एवं यो वेत्ति तत्त्वतः**'. ॥ १७१ ॥ अगा ! तत्त्व म्हणिजे आत्मत्व [5]यास्तव । जन्मकर्म दिव्य ऐसें [6]वास्तव । जाणे त्याचें हें प्राप्तिवैभव । बोलिलों तुज. ॥ १७२ ॥ कीं आत्मा जरी कळे । तरी लिंगदेह तेव्हां जळे । ज्ञानाग्नीतें [7]आतळे । चित्त जेव्हां. ॥ १७३ ॥ आत्मयाकरितांच चित्त । सर्वदा प्रकाशे निश्चित । तेंचि गुरुमुखें [8]अधिगत । जालें यासी. ॥ १७४ ॥ परंतु जेव्हां समाधी । चित्तवृत्तिनिरोधें साधी । कीं सर्वही ब्रह्म या सर्वात्मबोधीं ।

---

१. करचरणरहित. २. अपत्यें, स्त्रिया वगैरे. ३. गो+सावी=इंद्रिय+स्वामी=जितेंद्रिय. ४. गर्भस्थानी. ५. आत्मत्वामुळें. ६. खरेपणें. ७. स्पर्शे. ८. अवगत, प्राप्त.

चित्त थारे. ॥ १७५ ॥ या समाधि दोन्ही । एक तरी बाणे या दोहींतूनी । तरीच सुटे जन्मकर्मबंधांपासुनी । पक्कज्ञानी तेधवां. ॥ १७६ ॥ आत्मा कळोनिही तो । शब्दज्ञानीच बोलिजेतो । अनुभवी तेव्हां जेव्हां पावतो । समाधीतें. ॥ १७७ ॥ समाधिप्राप्तीकारणें । दोंपरी लागे यत्न करणें । एक निर्गुणअंतःकरणें । प्रयत्नें ध्याती. ॥ १७८ ॥ त्यास हें सगुणगुणकीर्तन । अथवा सगुणमूर्तीचें ध्यान । जन्मकर्म दिव्य हें चिंतन । असेना. ॥ १७९ ॥ नित्य निर्गुणत्वेंचि ध्याती । त्यांस अव्यक्तोपासक म्हणती । हें द्वादशाध्यायाच्या ठायीं श्रीपती । विशद बोलेल. ॥ १८० ॥ आणि आत्मा कळोनी । तत्पर सगुणभजनीं । अवतारगुणश्रवणकीर्तनीं । जे सादर. ॥ १८१ ॥ तें भगवंताचें जन्म दिव्य । आणि दिव्य कर्म कर्तव्य । तत्त्वविचारें जाणती कीं सेव्य । निर्गुणत्वें सगुण ज्यांला. ॥ १८२ ॥ ते ज्ञानी सगुण भक्त । भजोनि नव्हती विभक्त । सेव्यसेवक अविभक्त । जयांतें. ॥ १८३ ॥ भक्त आणि ज्ञानी । तो श्रेष्ठ सकळांहूनी । तो अनायासें मोक्ष पावे म्हणोनी । द्वादशीं श्रीकृष्ण बोलेल. ॥ १८४ ॥ न करितां वृत्तीचा निरोध । आयताच बाणे समाधिबोध । हरिगुणकीर्तनश्रवण शोध । अनायासें होय चित्ताचा. ॥ १८५ ॥ निर्गुणोपासकां श्रम । अपार ध्यातां केवळ ब्रह्म । जे निर्गुण कळोनि सगुण ब्रह्म । भजती अनायासें समाधि तयांसी. ॥ १८६ ॥ त्यांसि हाचि उपाय थोर । जो या श्लोकीं बोले सर्वेश्वर । कीं दिव्य जन्मकर्म माझें ऐसें जो नर । जाणे तो पुन्हा नये मज पावे. ॥ १८७ ॥ या भावें हरी । या श्लोकाचे भीतरीं । म्हणे धरूनि हा भाव अंतरीं । कीं **'एवं यो वेत्ति तत्त्वतः'**. ॥ १८८ ॥ आतां ज्ञानेंचि मोक्ष होणार । तरी जन्मकर्म दिव्य हा प्रकार । कळणें याचा काय बडिवार[2] । कोणी म्हणतील एथें. ॥ १८९ ॥ तरी आत्मा कळल्याच वरी । निर्गुणोपासकां श्रम नानापरी । ते प्रयास न लागतां हरी । गति म्हणे यांस हाचि बडिवार. ॥ १९० ॥ यानिमित्त पूर्वापार । गीतावाक्याचा विचार । करूनि केला निर्धार । ये रीती. ॥ १९१ ॥ ज्ञान जालिया वरी । सगुणगुणभजन कां पैरी[3] । बोलती कोणी या प्रकारीं । तरी ज्ञानपरिपाकार्थ हा सिद्धांत. ॥ १९२ ॥ हें मुख्य अवतारप्रयोजन । हें भागवतीं प्रतिपदीं वर्णन । तें येथें आणितां मन । ग्रंथविस्तारें शिणेल श्रोतयांचें. ॥ १९३ ॥ हें अवतारांचें मुख्य कारण । परिसतां अर्जु-

१. स्थिरावे. २. पाड, मोठेपणा. ३. रीति.

नाचें अंतःकरण । समाधान पावलें पुढें निरूपण । या प्रसंगींच होतें या श्लोकीं. ॥ १९४ ॥

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः. ॥ १० ॥

अगा! आत्मा कळल्या ज्ञानियाचें । तप थोर हेंचि साचें । कीं दिव्यत्व माझ्या जन्मकर्मांचें । जाणोन करी श्रवण कीर्तन. ॥ १९५ ॥ यास म्हणावें ज्ञानतप । या तपाचा अद्भुत प्रताप । कीं सकळां पापांचें मूळ पाप । अनादि वासना ते नासे. ॥ १९६ ॥ आगंतुक पाप मात्र । नासे ज्याचें तोही म्हणावा पवित्र । परंतु पापमूळ वासना अपवित्र । असतां न[1] पावे परंपदा. ॥ १९७ ॥ म्हणोनि म्हणे कमलनेत्र । कीं या ज्ञानतपें पवित्र । ते पुन्हा जो गर्भवास अपवित्र । नातळती तयासी. ॥ १९८ ॥ कीं पावले माझिया भावासी । मद्रूप होऊनि वैकुंठवासी । किंबहुना जितांच तयांसी । मुक्ति आणि भक्तिही माझी. ॥ १९९ ॥ कीं ज्ञान जालियावरी । जितांच मुक्ति व्हावी परी । काम क्रोध आणि भय वैरी । हे जों तों न म्हणवे जीवन्मुक्त. ॥२००॥ जे पवित्र या ज्ञानतपें । कामक्रोधभयें त्यांची त्या प्रतापें । गेलीं ज्या आत्मज्ञानियास सोपें । भजन जन्मकर्मांचें माझिया. ॥ २०१ ॥ जयाचा काम गेला । कीं विषयानुराग न असे ज्याला । तेव्हां भय कैंचें तयाला । क्रोध किमर्थ उपजेल? ॥ २०२ ॥ ऐसे ते [2]वीतरागभयक्रोध । हा त्यांच्या जीवन्मुक्तदशेचा शोध । यास कारण विश्वात्मबोध । त्यासही कारण भजन भगवज्जन्मकर्मांचें, ॥ २०३ ॥ हे दोन्ही सूचवूनी । [3]**मन्मय** आणि [4]**मदुपाश्रित** म्हणोनी । म्हणे श्रीकृष्ण या वचनी । अर्थ दोन्ही हे [5]विशद. ॥ २०४ ॥ **मन्मय** म्हणिजे मी ईश्वर । जो माझा नित्य अनुभवप्रकार । चित्त ज्यांचें तदाकार । ते **मन्मय** म्हणावे. ॥ २०५ ॥ सर्व भूतें आपणांत । मृगजल जैसें किरणांत । जे या माझ्या अनुभवांत । ते **मन्मय** म्हणावे. ॥ २०६ ॥ '**मन्मय**' या वचनीं । ऐसा भाव हा यावरूनी । कीं याच अध्यायीं पुढें कृपेंकरूनी । हेचि बोलेल. ॥ २०७ ॥ कीं **अर्जुना**! संतांच्या मुखें । ज्ञान जालिया मग सुखें । सर्व भूतें [6]विश्वतोमुखें । आपणामध्यें अशेष देखसी. ॥२०८॥ ऐसिया सर्वात्मकपणातें । पावसी तेव्हां आपणातें । मज माजी देखसी या खु-

१. पावत नाहीत. २. ज्यांचीं प्रीति, भय आणि क्रोध हीं गेली आहेत. ३. अनन्यभावेंकरून माझ्याठायी चित्त ठेवणारे. ४. माझा आश्रय करणारे. ५. उघड. ६. सर्वत्र.

णेतें । समजणें मजशीं तेंचि ऐक्य. ॥ २०९ ॥ पुढें याच अध्यायांतरीं । हेंचि बोलेल परी । तें स्थळ कळावया या अवसरी । लिहिजेल संगती पुढील श्लोकार्धीं. ॥ २१० ॥

'येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि. ॥' [अ० ४ श्लो० ३५.]

हें पुढें आइकेल धनंजय । प्रस्तुतीं म्हणे कीं ते मन्मय । काम-क्रोध आणि भय । गेलीं जयाचीं हीं तिन्हीं. ॥ २११ ॥ एवं विश्वात्मकत्व । जयास त्यास म्हणे मन्मयत्व । यासही कारण जाणोनि आत्मत्व । माझा आ-श्रय जरि असे. ॥ २१२ ॥ म्हणे या भावेंकरूनी । कीं ते मदाश्रित म्हणोनी । भाव कीं दिव्य जन्में कर्में जाणोनी । श्रवण कीर्तन माझें करिती. ॥ २१३ ॥ मीचि तारक ऐसा । ज्यांस सर्वथा भरंवसा । आयता आत्मप्रीतीचा ठसा । उमटे चित्त शुद्ध होतां गुणीं माझ्या. ॥ २१४ ॥ प्रीति ज्याची धरी चित्त । तेथें आत्मयास सुख व्हावें हें निमित्त । स्त्री पुत्र गृह वित्त । आवडती आ-त्मयाकारणें. ॥ २१५ ॥ ज्यांची ज्यांची आवडी । त्यां त्यांची कधीं तरी ना-वडी । होणार परी न दिसे ते घडी । कीं जींत अप्रिय वाटेल हा आत्मा. ॥ २१६ ॥ आत्मप्रीतीचा ऐसा । आयता अनादि चित्तावरी ठसा । परी वि-षयवासनेचा वळसा[१] । ठसा झांकला तो यामुळें. ॥ २१७ ॥ अविद्यासंस्कारें मलिन चित्त । ठसा आत्मप्रीतीचा यानिमित्त । मलिन जाला तो उमटे नि-श्चित । हरिगुणें चित्त क्षालितां. ॥ २१८ ॥ आत्मत्व जेव्हां कळलें । अविद्या आवरण तेव्हां गेलें । परंतु विस्मृतींत शेष उरलें । संस्कारें देहात्मतेच्या. ॥ २१९ ॥ जेव्हां हा सगुणाचे गुण । दिव्य समजोनि निपुण । गाई आणि नाचे आइके जों तों खूण । बाणों[२] लागे आत्मस्वरूपस्थितीची. ॥ २२० ॥ विषयप्रीति तों तों दुरावे । आत्मप्रीति तों तों ओलावे । चराचरतरंगांसहित हेलावे[३] । आत्मसमुद्र. ॥ २२१ ॥ आइकतां सगुणजन्मकर्मगुण । दिव्यत्वें स्फुरे आत्मत्वखूण । देहीं विदेह तेव्हां निपुण । होय उमटतां ठसा आत्मप्रियत्वाचा. ॥ २२२ ॥ गाई उडे नाचे हरिकीर्तनीं । 'अच्युतानंत वासुदेव' म्हणोनी । तों सर्वात्मतेचा ठसा मनीं । उमटों लागे. ॥ २२३ ॥ म्हणतां 'अच्युता! अच्युता!' । च्यवेना[४] कधीं ते चिदात्मसत्ता । सर्वभूतीं स्फुरे तत्त्वतां । अच्युत सुवर्ण नश्वरा[५] अलंकारीं. ॥ २२४ ॥ 'अनंता! अनंता!' म्हणूनि गाय । तों

१. पडदा. २. उमटों लागे. ३. खवळे. ४. पतन पावेना. ५. नाशवंत.

चित्त सप्तावरणांपुढें जाय ।, ब्रह्मांड सावरण चित्तांत माय । त्याही पुढें स्फुरे अनंत. ॥ २२५ ॥ 'वासुदेवा! वासुदेवा!' । म्हणोनि गातां देवाधिदेवा । सर्वभूतीं त्या चिदात्मदेवा । देखे सर्व भूतें त्यामधें. ॥ २२६ ॥ तत्त्वज्ञानें तत्त्वतां । दिव्य जन्मकर्में हरीचीं कळतां । ध्यातां गातां आइकतां । अनुभव ऐसा ज्यांचा. ॥ २२७ ॥ त्यांस म्हणे अच्युत । कीं ते मदाश्रित । ईश्वरमय या अनुभवें ते निश्चित । म्हणून म्हणे मन्मय म्हणूनी. ॥ २२८ ॥ एवं दिव्य भगवज्जन्मकर्म । हें आत्मज्ञानावीण न कळे वर्म । यास म्हणावें भागवत धर्म । कीं ज्ञानें श्रवण कीर्तन सगुणाचें. ॥ २२९ ॥ हें ज्ञानयुक्त तप । या तपाचा ऐसा प्रताप । कीं विषयवासना भय कोप । हरूनि मुक्ति दे जितांचि. ॥ २३० ॥ हा ज्ञानतपप्रकार । अनुष्ठूनि बहुत नर । मज पावले म्हणे सर्वेश्वर । भाव कीं अनादि हा भक्तिमार्ग. ॥२३१॥ आतां यापुढें जो श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त विवेकी लोक । आइकोत आतां. ॥२३२॥ तपें कार्याची सिद्धी । लोकीं वेदीं ऐसी प्रसिद्धि । ज्ञानपरिपाकार्थ तपसमृद्धी । ज्ञान तप पूर्वश्लोकीं बोलिला. ॥ २३३ ॥ ज्ञानयुक्ततपें मोक्ष । पावले जे पुरुष दक्ष । त्यांस बोलिला कमलपत्राक्ष । कीं ते मन्मय आणि मदुपाश्रित. ॥ २३४ ॥ मन्मयशब्दें विश्वात्मक ज्ञान । मदुपाश्रितशब्दें दिव्यत्वें सगुणचिंतन । हा तदाश्रय कीं सगुणगुणभजन । या दोंपरी ज्ञानतप बोलिला. ॥२३५॥ एवं ज्ञान जालियावरी । सगुणाश्रय जो न धरी । दिव्यत्वें सगुणगुणभजन न करी । तप न घडे तयासी. ॥ २३६ ॥ परी तो करुनि इंद्रियदमन । सर्वभूतीं समत्वें भजन । निर्गुणी वृत्तिनिरोधें मन । योजूनि भजे सर्वदा. ॥ २३७ ॥ तोही ईश्वराश्रित । होयचि कीं निश्चित । कीं सगुण निर्गुण यांत । भेद नसे अणुमात्र. ॥ २३८ ॥ ऐसें असोनि अच्युत । कां त्यातेंचि म्हणे मदाश्रित । जे सगुणगुणभजनीं रत । आत्मज्ञ होऊनी. ॥ २३९ ॥ ये विषयीं अर्जुन । द्वादशीं करील प्रश्न । कीं ज्यांस अक्षर अनिर्देश्य अव्यक्ताचेंचि भजन । ते बरे कीं हे बरे आत्मज्ञ सगुणाश्रित. ॥ २४० ॥ तेथें कृष्ण देईल उत्तर । कीं क्लेश अधिकतर । त्यांस ज्यांचें चित्त तत्पर । अव्यक्तींच. ॥ २४१ ॥ या कारणें त्यांपरीस । ज्यांस सगुणभजनीं सौरस । ते बरे कीं मृत्युसंसारसागरीं

१. पंचकोश, अहंकार आणि माया ही सात आवरणें. २. जिवंतपणींच. ३. करून. ४. ज्ञान पूर्ण होण्यासाठी. ५. कमललोचन (वासुदेव). ६. अध्याय १२ श्लो० ३ पहा. ७. गोडी.

त्यांस । उद्धरणार स्वयें मी. ॥ २४२ ॥ एवं निर्गुणींच सादर । आणि सगुणीं अनादर । तेही मजचि पावती नर.। परि क्लेश अधिकतर तयांसी. ॥ २४३ ॥ द्वादशीं ऐसें अनंत । बोलेल कीं ऐसाच तत्त्वतां सिद्धांत । परि विचारितां यांत । विषमता लागते निर्दोषियासी. ॥ २४४ ॥ हा अर्जुनें प्रश्न करावा । परि अद्यापि हा सिद्धांत नाहीं ठावा[1] । द्वादशीं समजेल बरवा । 'क्लेशोऽधिकतरस्तेषां'[2] हें आयिकतां. ॥ २४५ ॥ तेव्हां तेथें हा प्रश्न अर्जुन। करितो येथेंचि जगज्जीवन । स्ववैषम्यपरिहारवचन । बोलतो या प्रसंगीं या श्लोकीं. ॥ २४६ ॥

ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तंते मनुष्याः पार्थ ! सर्वशः ॥ ११ ॥

अगा ! जो मी निर्गुण । पार्था ! तोचि मी सगुण । सुवर्णीं सुवर्णप्रतिमा निपुण । भिन्न न देखती लेशही. ॥ २४७ ॥ परि कल्पवृक्षस्वभाव । अगा ! मी देवाधिदेव । ज्या रूपीं ज्याचा जैसा भाव । त्या रूपें तैसींच मी फळें देतों. ॥ २४८ ॥ परंतु निर्गुणीं नसे गुणधर्म । जेथें हा उपासक, मी उपास्य ब्रह्म । हेही वृत्ति नसे तेथें श्रम । करिती अव्यक्तोपासक. ॥ २४९ ॥ जेथें काहीं नसे गुण। तेंचि आम्हास पाहिजे निर्गुण। ऐसा भाव ज्यांचा मी सगुण । केवी उद्धरूं तयासी? ॥ २५० ॥ करावा एकाचा उद्धार । गुणवृत्तीचा प्रकार । मी सगुण वृत्तिविचार। ज्यास तो केवी उद्धरूं तयासी ? ॥ २५१ ॥ जे सगुणत्व नलगे म्हणती । निर्गुणत्वेंचि मज भजती । मी सगुण श्रीपती । केंवी उद्धरूं तयासी? ॥ २५२ ॥ कीं जे जैसे जैशा मला। भजती मी तैसा तैशां तयांला । भजतों पावतों या बोला । हृदयीं धरीं अगा ! पार्था ! ॥ २५३ ॥ प्राप्तिस्थळचि निर्गुण । ते प्राप्ति देणार मी सगुण । धनी सांडूनि धनातेंचि भजणें । ऐशी उपासना ते त्यांची. ॥ २५४ ॥ अगा ! मी जैसा कल्पतरू । जे भजती कीं हा आम्हां सगुण उद्धरू । मी प्रतिक्षणीं तयां जगद्गुरू । सद्बुद्धि देतों विघ्नांतें हरूनी. ॥ २५५ ॥ हा भाव हृदयांत । तो पुढें दशमाध्यायांत । बोलेल तीं श्लोकीं भगवंत । ते हे श्लोक. ॥ २५६ ॥

'मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परम् ।
कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यंति च रमंति च. ॥

---

१. ठाउका. २. अध्याय १२ श्लो० ५ पहा. ३. भक्त.

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते. ॥
तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता. ॥'

[अध्याय १० श्लो० ९-११.]

या तीं श्लोकांची विशद[1] । पुढें टीका होईल प्रतिपद । येथें मथितार्थ[2] मात्र सांप्रत[3] । बोलिजेतो. ॥ २५७ ॥ कीं माझे ठायीं प्राण चित्त । परस्पर माझें गुणामृत । बोधिती कथिती रमती अत्यंत । संतोष पावती मद्भजनें. ॥२५८॥ ऐसें प्रीतिपूर्वक । भजती त्यांस उत्तम विवेक । ज्यांत तो बुद्धियोग मी श्री-वत्सांक । देतों तयां. ॥ २५९ ॥ त्या बुद्धियोगें मजप्रती । ते मज भजणार पावती । त्यांचें अविद्याआवरण आणि जडत्वभ्रांती । व्यतिरेकें अन्वयें मी ना-शितों. ॥ २६० ॥ एवं जे मज भजती । मी बुद्धियोग देतों त्यांप्रति । हें बोलिला प्रस्तुतीं । तोचि भाव या श्लोकीं चतुर्थाध्यायाच्या. ॥ २६१ ॥ कीं जे जैसे भजती । मी तैसाच भजतों त्यांप्रती । सगुणत्वें भजतां मी श्रीपती । सद्बुद्धि देतों विघ्नें हरितों ज्ञानापरिपक्कांची. ॥ २६२ ॥ जे निर्गुणत्वेंचि भ-जती । मी निर्गुणचि होतों त्यांप्रती । कीं जैसा यत्न तैसे पावती । ज्ञानपरि-पाकयोगसिद्धीतें. ॥ २६३ ॥ मनाचे लय विक्षेप । हरावे नेणे हें निर्गुणस्वरूप । त्यांचिया योगप्रयत्नाचा प्रताप । सिद्धि जे देईल तितकीच. ॥ २६४ ॥ प्रा-रब्धकर्मफळ । भोगितां चढे मनावरी मळ । तें पुन्हा होतां निर्मळ । कष्ट लागती. ॥ २६५ ॥ विघ्न करिती देव । इंद्रियांस दाविती विषयभाव । तेथें ते स्वयमेव । यत्न करितां कष्टती. ॥ २६६ ॥ हीं सकल विघ्नें हरावीं । साधनें निर्विघ्न करावीं । प्रारब्धभोग सरतांच इंद्रियें आवरावीं । हें कृपाळुत्व माझें सगुणत्वीं. ॥ २६७ ॥ ते भजतां शुद्ध[4] निर्गुण । मी जरी पावें त्यांस सगुण । तेव्हां मी सर्वसम आपण । विषम होतों. ॥ २६८ ॥ कीं मनुष्य जितके । माझ्याच मार्गीं आहेत तितके । जो जें फळ आयिके । तो तदर्थीच भजे मज-लागीं. ॥ २६९ ॥ जो ज्याकारणें भजे मला । मी कल्पवृक्ष तेंचि देतों त्याला । तें मी निर्गुणोपासकाला । फळ केंवी देऊं सगुणोपासनेचें? ॥ २७० ॥ म्हणोनि मज कल्पवृक्षा । करणें लागते त्यांची उपेक्षा । म्हणूनि निर्गुणमात्रो-

१. स्पष्ट, उघड. २. सारांश. ३. प्रस्तुत. ४. पवित्र, शुद्ध.

पासकपक्षा । कष्ट अधिक. ॥ २७१ ॥ हें पुढें द्वादशीं बोलणें आहे । तेथें विषमता प्राप्त होणार हें । तेंचि या अवतारप्रसंगीं पाहे । म्हणूनि परिहरी विषमता. ॥ २७२ ॥ कीं ज्ञानतपें पूत । अनायासें पावले मज बहुत । ते कामक्रोधभयरहित । जितांचि मुक्ति पावले. ॥ २७३ ॥ कीं त्यांचा करितों उद्धार । अनायासें मी संगुण सर्वेश्वर । हें पुढें बोलणार । ते हे भक्त पूर्वश्लोकोक्त. ॥ २७४ ॥ तेव्हां विषमता प्राप्त जाली । ते या श्लोकीं ऐसी हरिली । कीं जो जैसा भजेल तैसी जाली । सिद्धि त्याला मी सम. ॥ २७५ ॥ कीं जरी ऐसा न हों मी सर्वजगत्पती । मनुष्यें सर्व माझ्या मार्गीं वर्तती । जो जैसा भजे तैसेच रीती । मी भजतों तयांसी. ॥ २७६ ॥ एथें म्हणे श्रीघननीळ । कीं माझ्या मार्गीं मनुष्य सकळ । वर्तती म्हणूनि येथें केवळ । गहनभाव. ॥ २७७ ॥ कीं मनुष्यांच्या कोटी । पाहतां विरळाचि आढळे शुद्ध रहाटी । कीं स्वहित धरूनि पोटीं । वर्तती मार्गीं या परमेश्वराच्या. ॥ २७८ ॥ एवं आकारें मनुष्यकूळ । परंतु पशुच ते केवळ । जे माझ्या मार्गीं तेचि सफळ । **'मनुष्य'** ऐसा भावार्थ. ॥ २७९ ॥ द्विपदत्वे मनुष्य होय । तरी पक्षियांस ही दोनच पाय । दाढीने मनुष्य तरी काय । दाढी नसे बोकडासी? ॥२८०॥ हात आहेत यावरूनी । म्हणावें मनुष्य म्हणोनी । तरी मर्कटास ही दोनी दोनी । असती हस्त. ॥ २८१ ॥ सुरतसुखें म्हणावे नर । तरी तें सुख पावती वानर खर । मनुष्य निर्मिती म्हणावें घर । तरी पक्षीही गृह निर्मिती. ॥ २८२ ॥ पुढील चिंता कोणासी । नसे ती एक मनुष्यासी । या गुणें म्हणावें मनुष्यत्व यांसी । तरी पक्षियांसही ते असे. ॥ २८३ ॥ प्रसूत नाहीं तोंचि चिमणी । अंडियांकारणें गर्भिणी । कापूस आणि मृदुतृणीं । सेजे करी. ॥ २८४ ॥ चारा सांडूनि वेची । कापूस धरधरूनि चोंची । ने ऐसी चिंता संतानाची । करी जों उपजलीं तीं नसती. ॥ २८५ ॥ ऐसा पाहतां विचार । पशुपक्षियां समान विहार । निद्रा मैथुन आहार । पशूंस तैसे मनुष्यांसही. ॥ २८६ ॥ एवं भजन सर्वेश्वराचें । करिती त्यांचें मनुष्यत्व साचें । म्हणूनि वाक्य भगवंताचें । कीं माझ्या मार्गीं वर्तती मनुष्य सर्व. ॥ २८७ ॥ एवं मनुष्य सकळ । माझ्या मार्गीं त्यांस फल । मीच देतों परि केवळ । जो जें मागे तेंचि देतों. ॥ २८८ ॥ ऐसा कल्पवृक्षस्वभाव । तो मी देवाधिदेव ।

---

१. अध्याय ४ श्लो० १० पद्य. २. क्वचित्. ३. चालचलणूक. ४. पुढची चिंता. ५. शय्या.

सगुणत्वीं नसतां भाव । निर्गुणीं भजतां सगुण मी कैंवि पावों ? ॥ २८९ ॥ एवं जाणोनि निर्गुण । निर्गुणत्वें भजती सगुण । ते ज्ञानतपें पवित्र निपुण . । अनायासें मज पावती. ॥ २९० ॥ हे अनायासें पावती मला । पुढें बोलणें असे या बोला । क्लेश अधिकतर अव्यक्तोपासकांला । बोलले जेथें. ॥ २९१ ॥ ते विषमता सर्वेश्वरें । हरिली येथें याप्रकारें । आतां विषमता प्रकारांतरें । प्राप्त होते ते हरितो या श्लोकीं. ॥ २९२ ॥

कांक्षंतः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा. ॥ १२ ॥

अगा ! सगुण भजतां मी सगुण । निर्गुण भजतां मी निर्गुण । भजनानुरूप मी निपुण । विषम फळ देऊनिही नव्हे विषम. ॥ २९३ ॥ परि या दोघांसही फळ मोक्ष । कीं ज्ञानें मातेंचि जे भजती दक्ष । मोक्ष न पावे तो पक्ष । जे सकाम इतरदैवतां भजती. ॥ २९४ ॥ तीं दैवतें ही माझेच देह । फळदाता मीच निःसंदेह । परि कर्मसिद्धीचाच स्नेह । ज्यांस ते इतर दैवतांस भजती. ॥ २९५ ॥ अपेक्षूनि कर्मांच्या सिद्धी । संकल्पूनि कामनासमृद्धी । इतर देवतांचे पायीं मनबुद्धी । लावूनि पूजिती तयांतें. ॥ २९६ ॥ अगा ! सर्व कर्मांचें क्षेत्रें । हा मनुष्यदेह विचित्र । जे धरिती कामनामात्र । तेचि सिद्धि पावती शीघ्र ते. ॥ २९७ ॥ त्या कर्मजनिता सिद्धी । मीच देतों कीं त्यांच्या बुद्धी । त्याच अपेक्षिती समृद्धी । मी काय करूं ? ॥ २९८ ॥ ज्यांस वांछा जैसी । मी पुरवितों त्यांची तैसी । यांत विषमता कैसी । लागे मज ? ॥२९९॥ ज्ञानें माझीच उपासना । करिती मोक्ष त्या जनां । इतरांस मोक्ष मी देना । कीं नसे मुमुक्षा आणि मद्भजन त्यांस. ॥ ३०० ॥ एवंच मी सर्वसम । विषम फळ देऊनि नव्हे विषम ।. वैषम्यपरिहार सर्वोत्तम । करी ऐसा आपला. ॥ ३०१ ॥ भजनफळीं विषमता । दिसे ते हरिली तत्त्वतां । आतां विषमसृष्टि रचितां । दिसे तेही हरितों या श्लोकीं. ॥ ३०२ ॥

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम्. ॥ १३ ॥

ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्र । एकापरीस एक क्षुद्र । जो मी सर्व कृपासमुद्र । चारी वर्ण ते म्यांच निर्मिले. ॥ ३०३ ॥ मीच त्यांचा कर्ता । ज्ञाण जो

१. बाजूचे लोक, उपासक. २. स्थान. ३. नीच.

करूनि अकर्ता । कीं कर्तृत्व सम मायेचें मी सत्ता । प्रकाशक त्या मायेचा. ॥ ३०४ ॥ तो मी अकर्ता अव्यय । कांहींच न करीं हा निश्चय । परंतु जड जग मायामय । सत्ता नसे मायेला. ॥ ३०५ ॥ जिभेवीण आत्मा न बोले । परि त्याच्या सत्तेनें ते जीभ हाले । शब्द जे जे निघाले । ते आत्मसत्तेनें. ॥ ३०६ ॥ आत्मा अबोलणा स्वयें । परि तोचि बोलतो म्हणावा निश्चयें । कीं त्यावांचूनि इंद्रियें । अवघीं वृथा. ॥ ३०७ ॥ इंद्रियांवीण तो असे । परि [1]इंद्रियग्राम त्यावीण न दिसे । सत्ता पाहतां उल्हसे । आत्मस्वरूपीं. ॥ ३०८ ॥ मायेचें कार्य जग आणि ते स्वयें माया । प्रलयकाळीं गिळूनियां । स्वयें उरे मागुती तया । पासूनि माया उपजते. ॥ ३०९ ॥ कीं सत्ता असे ज्याला । आणि सत्ता नसे मायेला । या कारणें म्हणे मला । जाण कर्ता अकर्ता यातें. ॥ ३१० ॥ आपणास अकर्ता म्हणतां । सुचवी कीं आपण सत्ता । परि ज्यासि अकर्तृत्वसत्ता तोचि कर्ता । म्हणूनि मी कर्ता म्हणे मागुती. ॥ ३११ ॥ हें रूप आपले आणि मायेचें । करी मायेंच करूनि साचें । आपलें अबोलणें बोलणें जिभेचें । जिभेनेंचि बोले पुरुष जैसा. ॥ ३१२ ॥ [2]परा पश्यंती मध्यमा वैखरी यांचा । चालक हाचि पुरुष साचा । परि घेऊनि चाऱ्ही वाचा । दोन्ही रूपें तोचि करी. ॥ ३१३ ॥ कीं मी अबोलणा । बोलकेपण वाचेस जाणा । दोन्ही वाचेनेंचि सांगे खुणा । परि न चळे वाणी त्याविण. ॥ ३१४ ॥ म्हणोनि म्हणे मागुतीं । कीं मीच बोलका वाचेचा पती । ऐसी आपली आणि मायेची स्थिती । मी कर्ता अकर्ता म्हणतां सूचवी. ॥ ३१५ ॥ कोणी म्हणतील ये स्थळीं । कीं जाणूनि पुरुष वाचा चाळी । तैसा इच्छा धरूनि सकळी । सृष्टि करी तेव्हां कर्ताच. ॥ ३१६ ॥ तेव्हां अकर्तेपण उडालें । कर्तेपणचि आलें । म्हणूनि या [3]बोलें । उडविती दृष्टांत वाचेचा. ॥ ३१७ ॥ तरी अबोलणा पुरुष बोले कीं वाचा । हा तों दृष्टांतचि साचा । कीं प्रकार आपला आणि मायेचा । निरूपणें हेंही मायेनें. ॥ ३१८ ॥ आतां इच्छेनें सृष्टि करणें । तेचि इच्छा माया त्रिगुणें । परि त्या गुणांस इच्छारूपें स्फुरणें । न घडे सत्तेवांचूनी. ॥ ३१९ ॥ भ्रमणें लोहाचा गुण । परि न चळे [4]चुंबकावीण । सत्ता चुंबक पाषाण । भ्रमण लोहधर्म लोहाचा. ॥ ३२० ॥ कर्मास नसे सत्ता । सत्तेस नसे कर्तृता । दोन्हीं मिळतां तत्त्वता । क्रिया घडे भलतीही. ॥ ३२१ ॥ आतां इच्छा बोलायाची । तेही शक्ति बोलत्या पुरुषाची । पुरुषावांचूनि इच्छा

१. इंद्रियसमूह. २. हे वाणीचे (बोलाचे) चार भेद आहेत. ३. उक्तीनें. ४. लोहचुंबक.

कैंची । समर्थ स्वयें उठाया! ॥ ३२२ ॥ इच्छेस नसे सत्ता । इच्छे-वांचूनि यास नसे कर्तृता । मज इच्छा म्हणतां हेहीं अहंता । पुरुषसत्ता याही पलीकडे. ॥ ३२३ ॥ प्रकाश तो काष्ठाग्नींचा । प्रकाश काष्ठास कैंचा । परिं काष्ठवातीगोवरीकाशाचा १ योग नसतां दिसेना प्रकाश. ॥ ३२४ ॥ तैसी मायेवीण । न बोलवे आत्मसत्तेची खूण । म्हणूनि मायेचेनि कृष्ण नि-पुण । रूप करी आपलें आणि मायेचें. ॥ ३२५ ॥ काष्ठ गोवरी अथवा कांहीं । प्रकाशहीनातें स्वप्रकाश ही । न घेतां आपलें रूप कांहीं । न दाखवी जैसा. ॥३२६॥ प्रकाशहीना काष्ठें करूनी । त्या प्रकाशहीनातें आणि आपणातें अग्नी । प्रकाशी तैसा माया ब्रह्म ऐसें म्हणोनी । मायेचेनि रूप करी श्रीकृष्ण. ॥ ३२७ ॥ परि तो अग्नि अग्निप्रकाशेंचि असे । काष्ठ प्रकाशहीन त्या प्र-काशेंचि दिसे । ब्रह्म आणि मायारूप दोहींचें गवसे । ब्रह्मसत्ताप्रकाशेंच. ॥ ३२८ ॥ पुढें आणितां दर्पण । पुरुष आपणातें आपण । देखे तैसा शुद्ध-सत्त्व गुण । आत्मप्रत्यय त्याकरितां. ॥ ३२९ ॥ निजरूप नव्हे दर्पण२ । तैसें सत्त्व नव्हे आत्मा आपण । जरि सत्त्वा दर्पणावांचूनि खूण । न सांपडे आ-पली. ॥ ३३० ॥ दर्पणावीण पुरुष असे । दर्पणीं पुरुषावीण पुरुषाकार न दिसे । मायेंत तैसा न गवसे । ब्रह्मसत्तेवांचूनी. ॥ ३३१ ॥ जें न देखती नेत्र । तें देखती उपनेत्र । तैसें ब्रह्म सत्तामात्र कर्तव्य । अवघें मायेचें. ॥३३२॥ नेत्रांविना उपनेत्र । न देखती तरी म्हणावें देखती नेत्र । तैसें ब्रह्म सत्तामात्र । न करूनि करी सर्वही. ॥ ३३३ ॥ कर्तृत्व मायेचें परी । ते मजअधीन माझे सत्तेनें करी । विषम नव्हे मी याहीपरी । विषय सृष्टि करूनिही म्हणे या भावें. ॥ ३३४ ॥ कीं देखतां ब्राह्मण । क्षत्रियास वाटे स्वनीचपण । त्याहूनि नीच आपण । वैश्य वैश्याहूनिही शूद्र. ॥ ३३५ ॥ परि हे विषमता । मज न लागे तत्त्वतां । कीं गुणकर्मविभागें रचिता । मी प्रतिसृष्टि यांचा होतसें.॥३३६॥ कीं मी जैसा अनादी । तैसी माझी माया प्रसिद्ध वेदीं । तिच्या तिहीं गुणांच्या कर्मभेदीं । होती चारी हे वर्ण. ॥ ३३७ ॥ सत्त्वगुणें ब्राह्मण उत्तम । सत्त्व-रजमिश्र ते क्षत्रिय मध्यम । रजोगुणमात्रें वैश्य अधम । अतिनीच शूद्र तमो-गुणें. ॥ ३३८ ॥ हे गुणांचे विभाग । गुणानुरूप कर्मांचे योग । कर्मानुरूप फळभोग । हा अनादिप्रवाह मायेचा. ॥ ३३९ ॥ परि

---

१. काष्ठ, वाती, गोवरी आणि काश (गवत) यांचा. २. आरसा.

तेही माया मजअधीन। मजमाजीं उपजे, असे, होय लीन, । जैसें उष्णांत मृगजीवन[1]। निघे, असे, लय पावे. ॥ ३४० ॥ मज नसे उत्पत्ति लय । या भावें म्हणे जाण अव्यय । व्यय नसोनि दिसे व्यय । प्रळयीं मायेचा. ते न दिसतां. ॥ ३४१ ॥ माया प्रकटतां तीन्ही गुण । गुणानुरूप चार्‍ही वर्ण । होती एवं आपण । अकर्त्ता कर्त्ता होउनी. ॥ ३४२ ॥ एवं कोणचीही विषमता । मज न लागे तत्त्वतां । अकर्त्ता होऊनिही कर्त्ता । जर्‍ही जालों. ॥ ३४३ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त उपासक । परिसोत परमेश्वराचे. ॥ ३४४ ॥ ईश्वराचें भजन । जे करिती महाजन । ते दिव्यत्वें श्रवण कीर्तन चिंतन । करिती ईश्वराच्या गुणाचें. ॥३४५॥ सगुणगुणभजनाविणें । न घडे संसारसिंधुतरणें । यानिमित्त अवतार करणें । हें कृपाळुत्व जगदीशाचें. ॥ ३४६ ॥ स्वयें समर्थ होउनी । जनोद्धार न धरी मनीं । तो म्हणावा महाजनीं । निर्दय. ॥ ३४७ ॥ वैषम्य आणि निर्दयत्व । नसे आणि समत्व सदयत्व । असे तेथें ईश्वरत्व । त्या ईश्वरातें भजावें या भावें. ॥ ३४८ ॥ दयाळुत्वें सांगितले अवतार । भजनानुरूप फळ देणें हा वैषम्यपरिहार । त्या प्रसंगें सृष्टिरचनाप्रकार । सांगतां सृष्टिवैषम्यही परिहरिलें. ॥ ३४९ ॥ कीं ईश्वरभजनीं हा निश्चय । आदीं असावा कीं सम सदय । सर्वथा नव्हे विषम निर्दय । तोचि ईश्वर. ॥ ३५० ॥ ईश्वरास तरी भजतो । आणि गोष्टी ऐशा समजोनि बोलतो । कीं विषम आणि निर्दय तो । सिद्ध होतो । त्या गोष्टीनें. ॥ ३५१ ॥ आमचा धणी बहु भला । कीं पाळितो तस्करांला[2] । या स्तुतीनें न लावितां लागला । दोष त्या धणियासी. ॥ ३५२ ॥ ईश्वर स्वयें स्वतंत्र । तो लोकांस फळ देतो विचित्र । एकास देतो भाग्य कर्ण नेत्र । एकास अभाग्य बधिरत्व अंधत्व. ॥ ३५३ ॥ उत्कर्ष ऐसा बोलतां । वैषम्य दोष लावी न लावितां । ऐसियास सादरही भजतां । कृपा नव्हे ईश्वराची. ॥ ३५४ ॥ दोष लावितां ईश्वरा । दोष लागती त्या पामरा । निर्दोष समजे त्या नरा । ईश्वर करी निर्दोष. ॥ ३५५ ॥ हें करणेंही त्यापाशीं । नसे याचीच भावना यासी । सदोष निर्दोष करी ऐसी । सत्ताच ईश्वराची. ॥ ३५६ ॥ हा कल्पवृक्ष अन्न देतो । म्हणतां अन्नचि देतसे तो । हा धोंडे देतो म्हणजे तों । धोंडमार होतो त्यावरी. ॥ ३५७ ॥ म्हणूनि भगवद्वाणी[3] बोलते । कीं, 'ये

---

१. मृगजल. २. चोरांला. ३. भगवंताची वाचा.

यथा मां प्रपद्यंते' । कीं जे जैसे भजती होते । सिद्धि तैसी तयांसी. ॥३५८॥ एवं ईश्वराचें समत्व सदयत्व । समजोनि भजतां तें महत्त्व । हाही पावतों हें तत्त्व । पूर्वींच सूचविलें श्रीकृष्णें. ॥ ३५९ ॥ कीं माझें जन्म दिव्य । आणि दिव्य माझें कर्तव्य । जाणें त्याचें भवितव्य । दिव्यचि कीं मज पावे. ॥ ३६० ॥ याकारणें 'मी सर्वोत्तम । अवतार तो हें दयालुत्व परम' । हें बोलोनि प्रसंगें मी सम । विषम नव्हें हें बोलिला. ॥ ३६१ ॥ भाव कीं समत्व सदयत्व । जाणावें जैसें जन्मकर्मदिव्यत्व । कीं जैसें माझें जाणोनि महत्त्व । भजे तैसें फळ पावे. ॥ ३६२ ॥ आतां बोलतो जो श्लोकं । त्यांत फळांतरीं हें उत्तमश्लोक । स्पष्ट बोलेल तें सुज्ञलोक । या श्लोकीं परिसोत. ॥ ३६३ ॥

न मां कर्माणि लिंपंति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बद्ध्यते. ॥ १४ ॥

अगा! चहू वर्णांची विषम सृष्टी । करूनि नसे मज विषमदृष्टी । पूर्वश्लोकीं हे बोलिलों गोष्टी । कीं करूनि मी अकर्ता. ॥ ३६४ ॥ म्हणूनि मज सर्वकर्में । लिप्त नव्हती अकर्तृत्ववर्में । परि कर्तृत्वरहित ब्रह्म । असे जीवत्वीही. ॥ ३६५ ॥ परि जीवांचे उपाधी । अहंकर्तृत्वें कर्तृत्वाच्या व्याधी । पावले कर्मफळसिद्धी । अपेक्षितां योगें अहंकाराच्या. ॥ ३६६ ॥ उपाधि ज्याचा अकर्ता । आत्मा लक्षूनि जाला तोचि नव्हे कर्ता । कीं कर्मफळाची वार्ता । नसे जया निरहंकारियासी. ॥ ३६७ ॥ अगा! अहंकारही टाकिला । परि वासनामळें फळेच्छा त्याला । उपजवितां गेला अहंकार आला । कीं फळ मज हो म्हणोनी. ॥ ३६८ ॥ एवं कर्मफळाची अपेक्षा । नसे ज्यास त्याच दक्षा । अकर्ता म्हणावें कीं मोक्षा । तो योग्य अलिप्त सर्वत्र. ॥ ३६९ ॥ मज तों नसेच बंध । कीं मी नेणें अविद्येचा गंध । अहंकारकर्मफलेच्छासंबंध । मज कैंचा? ॥ ३७० ॥ यालागीं सर्वदा सर्व कर्में । मज न लिंपति अकर्तृत्वधर्में । कीं नसे फलस्पृहा हीं वर्में । जाण तूं अगा! अर्जुना! ॥ ३७१ ॥ कीं येथवरी माझे गुण । वर्णिले ते जो निपुण । जाणे तो आपण । कर्मीं बांधला नैव जाय. ॥ ३७२ ॥ **'इति'**शब्दें इतुकें । या प्रसंगीं गुण वर्णिले जितके । जो जाणे त्यास होऊं न शके । कर्मबंध कदापि. ॥ ३७३ ॥ या भावें म्हणे श्रीपती । कीं, **'इति मां योऽभिजानाति । कर्मभिर्न स बद्ध्यते'** हे फ-

१. जात नाहीं.

ळश्रुती। कळतां निर्दोष आपुलें गुणकर्म. ॥ ३७४ ॥ आणि हा एकगुणषड्-गुणी। जे प्रथमाध्यायमंगलाचरणीं। वर्णिले कीं जो हें धरी अंतःकरणीं। तोही भगवंत षड्गुण.॥ ३७५ ॥ कर्में करूनि कर्मफळस्पृहा। नसणें वैराग्य गुण हा। समत्व सदयत्व पूर्वोक्त महा। धर्मगुण समग्र भगवत्पदाचा.॥३७६॥ नवमाध्यायांत ऐश्वर्यगुण। तैसीच ज्ञानादिगुणांची खूण। स्थळस्थळीं भगवान् षड्गुण। स्वयेंचि वर्णील. ॥ ३७७ ॥ एवं भगवद्गुण। दिव्यत्वें जाणेल तो निपुण। जिता देहीच आपण। भगवान् षड्गुण बोलावा. ॥ ३७८ ॥ आतां यापुढें जो श्लोक। तो कां बोले उत्तमश्लोक। त्याचें निमित्त उपासक। आइ-कोत भगवंताचें. ॥ ३७९ ॥ कीं त्रिकांड वेद। कर्म उपासना ज्ञान हे तिन्ही भेद। तिहीं अनुष्ठानीं नासे खेद। अविद्याकर्मबंधाचा. ॥३८०॥ त्यांत सकामाचें कर्म। आणि त्याचा उपासनाधर्म। फळ देऊनि दे श्रम। पुन्हां जन्ममरणाचा ॥ ३८१ ॥ मुमुक्षूचें निष्काम कर्म। आणि निष्काम उपासनाधर्म। त्यास ईश्वरप्रसादें ब्रह्म। कळे, सुटे जन्ममरणापासूनी. ॥ ३८२ ॥ ज्ञानें आत्मानात्म-विवेक। कळोनियां मग कितीएक। होती निर्गुणमात्रीं उपासक। कोण्हीं सगुणभक्तीनें समाधीते पावती. ॥ ३८३ ॥ परंतु दोहींसही जों ज्ञान होय। तोंवरी कर्म उपासना कांडद्वय। मुमुक्षूस पाहिजे हा निश्चय। वेदांतवेद-पुराणांचा. ॥ ३८४ ॥ पहिलें कर्म, दुसरें कांड उपासना, । तिसरें ज्ञान, चौथें कांड असेना, । [१]तीं कडियांची सांखळी जना। दिसे जैसी. ॥ ३८५ ॥ मधिले कडीस दोन्हीं। दोहींकडील कडिया असती स्पर्शोनी। मधील कडी असे धरोनी। दोहींकडिल्या दोहीं कडियांस. ॥ ३८६ ॥ मध्यें उपासनाकांड पडे। कांडद्वय दोहींकडे। उपासनेस कर्मही सांपडे। सांपडे ज्ञानकांडही. ॥ ३८७ ॥ उपासनाकांड म्हणिजे भक्ती। पाहतां सांखळीची युक्ती। कर्म ज्ञान दोहींची प्रसक्ती। लागली भक्तियोगास. ॥ ३८८ ॥ कर्मकांडाचीच कडी। धरूनि लोंबती ते उडी। कामसमुद्रीं टाकूनि बुडी। देतां कष्टती ज-न्ममरणें. ॥ ३८९ ॥ जे तिन्हीं कडिया लंघूनी। विद्यातीत कैवल्यसदनीं। चढले ते झाले **'ज्ञानी'**। तिसरे कडीस. ॥ ३९० ॥ कर्मकांडाची कडी प-हिली। ते भक्तिकांडाचे कडीतें लागली। मुमुक्षुसेना चढली। कर्मकांडावरूनि भक्तिकांडीं. ॥ ३९१ ॥ एवं मुमुक्षुजन। कर्मकांडें करूनि भजन। भक्ति-कांडीं पावोनि [२]भवभंजन। तिहीं प्रसन्न केला. ॥ ३९२ ॥ कीं न अर्पितां ई-

१. तीन. २. भव म्ह० संसार याचा भजन म्ह० नाशक. (ईश्वर.)

श्वरीं । जो निष्कामही कर्म करी । तें तों बंधकचि यापरी । सिद्धांत जाला अध्यायीं तिसरिया. ॥ ३९३ ॥ ज्यास कर्मसमर्पण । तो ईश्वर सगुण । त्याच्या गुणांची खूण । निर्दोष ऐसी कळावी. ॥ ३९४ ॥ कीं जो भाविजे जैसा । कल्पवृक्ष फळ दे तैसा । सर्वसम सदय ऐसा । भावितां निर्दोष करी दोषियां ॥ ३९५ ॥ हें पूर्वश्लोकपर्यंत । स्वगुण स्वयें बोलिला भगवंत । समजोनि ऐसें म्हणतो अनंत । कर्म करीं म्हणोनि या श्लोकीं. ॥ ३९६ ॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम्. ॥ १५ ॥

अगा! ऐसें जाणोनि कर्म । करणें हाचि मुमुक्षूचा धर्म । ज्या कर्में शुद्धचित्त पावे ब्रह्म । तेंही जाणोनि ऐसें करावें. ॥ ३९७ ॥ कीं ईश्वर सम सदय । तो कदापि नव्हे विषम निर्दय । कर्मे करूनि अलिप्त अव्यय । कर्मफळीं स्पृहा नसे जयासी. ॥ ३९८ ॥ ऐसें मज जाणोनि । पूर्वकल्पीं ही मुमुक्षुजनीं । केलें कर्म कीं ऐसिया मज समर्पूनी । करूनि अलिप्त अकर्ते ते आले. ॥ ३९९ ॥ हें मुमुक्षूचें कर्म । हाचि होतो **भागवत धर्म** । कीं सम सदय सगुण ब्रह्म । जाणोनि समर्पिती तयासी. ॥ ४०० ॥ प्रथम कर्मकांड धरूनी । दुसरिया भक्तिकांडास त्यावरूनी । आरूढ जाले कीं मज ऐसें समजोनी । केलीं कर्में. ॥ ४०१ ॥ भाव कीं ईश्वरार्पण । तें एक बंधक नव्हे त्याविण । सर्व कर्म बंधक हे मी खूण । पूर्वाध्यायांत बोलिलोंचि. ॥ ४०२ ॥ त्या ईश्वरास ऐसें समजणें । आणि त्यास कर्में समर्पणें । निर्दोषी आवडी उपजणें । हाचि भक्तियोग. ॥ ४०३ ॥ जें दिव्यत्वें जन्म कर्म । जाणणें आणि विश्वचि सगुण ब्रह्म । ज्ञानतपें हा भक्तियोग उत्तमोत्तम । तो या भक्तियोगें ज्ञान जालिया. ॥ ४०४ ॥ ज्ञान जालिया निर्गुणीं । सगुण सोडूनि राहिले कोणी । पूर्वी तों सगुणीं । भजलेच ते. ॥ ४०५ ॥ परि पहिली भक्तीची पायरी । हेचि कीं कर्में परमेश्वरीं । अर्पणें ज्यास ऐसेपरी। जाणोनी. ॥ ४०६ ॥ या भावें म्हणे हरी । कीं जाणोनि ऐसेपरी । मुमुक्षुजनीं चतुरीं । कर्म केलें. ॥ ४०७ ॥ अर्जुना! **तस्मात्**कारणें । तुवांही कर्मचि करणें । मी सम सदय अलिप्त ऐशा स्मरणें । माझिया. ॥ ४०८ ॥ हें कर्मही ऐसें जाण । कीं पूर्वील जे भले सुजाण । तिहीं ही केलें या गुणें । कीं कर्में हीं अनादि म्हणोनी.

---

१. अध्याय ३ श्लो० १८ पहा. २. मानिती. ३. इच्छा.

॥ ४०९ ॥ कीं अनादि अविद्या जैसी । हे कर्मप्रवृत्तिही तैसी । या कर्मे चित्त शुद्ध होतां मनासी । आत्मा कळतां अविद्या नासते. ॥ ४१० ॥ कर्म ऐसें समजोनी । मज पूर्वोक्त रीतीं ऐसें जाणोनी । केलें कर्म पूर्विल्या मुमुक्षुजनीं । तस्मात्कर्मेंचि तूं करीं हा श्लोकार्थ. ॥ ४११ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो किमर्थ बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त मुमुक्षुलोक । समजोनि परिसोत अर्थही. ॥ ४१२ ॥ ईश्वरीं अर्पिलें कर्म । तें कर्मचि होतें अकर्म । कीं बचनाग विषही वैद्य उत्तम । रसायन करितां नव्हे विष तेंचि. ॥ ४१३ ॥ हे मुख्य अकर्माची खूण । आणि कर्मचि न करणें हेंही अकर्मपण । यालागीं मोहले[1] जे भले निपुण । तेही येथें. ॥ ४१४ ॥ हें सांगावया कर्मतत्त्व । बोलणें द्विविध अकर्मत्व । हें न जाणोनि कर्म करितां सत्त्व । न पावे शुद्धीतें. ॥ ४१५ ॥ इत्यादि कर्मांचा उकल[2] । होय ऐसें बोलों पाहतो बोल । तें तुज सांगेन म्हणतो आधीं सखोल । कर्मतत्त्व म्हणतो या श्लोकीं. ॥ ४१६ ॥

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्. ॥ १६ ॥

अगा! कैसें काय तें कर्म । आणि कैसें तें अकर्म । हें न कळतां येथें भ्रम । विवेकीही पावले. ॥ ४१७ ॥ तरी तें कर्म तूतें । सांगेन कीं जाणोनि त्यातें । त्याच्या अशुभा बंधातें । तूं न पावसी सुटसी त्यापासुनी. ॥ ४१८ ॥ पूर्वार्धीं अकळ कर्म अकर्म । म्हणूनि उत्तरार्धीं म्हणतो हें कर्म । तुज सांगेन याचें वर्म । प्रकट करितो या पुढलिया श्लोकीं. ॥ ४१९ ॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः. ॥ १७ ॥

अगा! गति[3] कळावी कर्माची । आणि गति कळावी विकर्माची । आणि गति कळावी अकर्माची । गहन कर्माची गति म्हणोनी. ॥ ४२० ॥ पूर्वश्लोकीं कर्म अकर्म । अकळ म्हणोनि तुज सांगेन कर्म । म्हणोनि बोलिला या श्लोकीं विकर्म । तिसरें वदोनि म्हणतो गहन गति कर्माची. ॥ ४२१ ॥ भाव कीं कर्म तेंही कर्म । आणि कर्मचि तेंही जें अकर्म । आणि कर्म जें म्हणावें विकर्म । गहन गति या त्रिविध कर्माची. ॥ ४२२ ॥ जें व्यास वेदेंविहित[4] तें

---

१. मोहांत पडले. २. बोध, खुलासा. ३. मार्ग, स्वरूप. ४. वेदोक्त.

कर्म । जें वेदीं निषेधिलें तें करणें **विकर्म** । वेदविहित न करणें **अकर्म** । कर्म म्हणावें तिहींसही. ॥ ४२३ ॥ ज्यांत मारक दोष । त्यांस म्हणावें विष । बंधकारक हे तिन्ही विशेष । फलबंध कर्मांचे. ॥ ४२४ ॥ वेदोक्तें कर्मे करणें । त्यांत नसती फैलविवरणें । परि पितृलोक फळ त्या आचरणें । निष्कामासही. ॥ ४२५ ॥ या गोष्टीचा सिद्धांत । पूर्वी जालाच पूर्वाध्यायांत । कीं ईश्वरीं अनर्पित त्या कर्ममात्रांत । बंधकत्व विषांत मारकत्व जैसें. ॥ ४२६ ॥ अरे! अरे! विषा! । तूं टाकीं आपल्या दोषा । मज मरणेच्छारहितपुरुषा । मारूं नको मी भक्षितों तुजलागीं. ॥ ४२७ ॥ टाकितां मरणेच्छाही मारी । परि तेंचि अर्पितां धन्वंतरीचे करीं । रसराज करितां मृत्युही वारी । ऐसें कर्म ईश्वरार्पित. ॥ ४२८ ॥ एवं निष्कामासही वेदविहित । फलबंध बाधेच निश्चित । हे सुवर्णाची बेडी पायांत । तरी तोही बद्धचि निष्काम. ॥ ४२९ ॥ एवं बंधकचि विहित कर्म । वेदीं निषेधिलें तें तों विकर्म । नरकप्रद तैसेंचि अकर्म । कीं नरक वेदोक्तविहित टाकितां. ॥ ४३० ॥ तिन्ही बंधकेंचि यास्तव । तिहींस कर्म म्हणावें हा भाव । कीं जें बंध करी त्याचें नांव । कर्म मारक तितकें विष जैसें. ॥ ४३१ ॥ म्हणोनि म्हणतो **श्री**पती । कीं गहन कर्मांची गती । गहन म्हणिजे खोल कीं जे बुडती । ते भूमिका न पावती सुटकेची. ॥ ४३२ ॥ फळ भोगूनि सुटणें । तें सुटकेचें नव्हे लक्षण । सुटती बहुत जन । करचरण कापून घेऊनी. ॥ ४३३ ॥ गहन जळीं बुडाले । ते देह फुगोनि तीरा लागले । ते न म्हणावे तरले । तया गहन उदकातें. ॥ ४३४ ॥ कर्मांची गहन गती । कीं फळभोग कधीं न चुकती । त्या कर्मांच्या तीन रीती । कर्म अकर्म विकर्म ही. ॥ ४३५ ॥ एवं वेदोक्तकर्ताही नव्हे अभिज्ञ । विकर्माकर्मपर ते तों अज्ञ । कर्मतत्त्व समजे तो सर्वज्ञ । **श्री**जगद्गुरु निज मुखें प्रकटितो या श्लोकीं. ॥ ४३६ ॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्. ॥ १८ ॥

अगा! कर्म करूनि विहित वेदोक्त । जो ईश्वरीं समर्पितो भक्त । तो त्या कर्मीच कर्मफलविरक्त । अकर्म देखे. ॥ ४३७ ॥ कीं रसायन जालें विष ।

१. फलप्राप्तीचें विशेष कथन. २. सद्वैद्य. ३. रसायन, औषध. ४. स्थानें. ५. खोल. ६. वेदोक्त कर्म करणारा.

त्यास औषध म्हणिजे देखोनि निर्दोष । तैसें नित्यकर्म निःशेष । ईश्वरीं अर्पितां देखे अकर्म कर्मी तया. ॥ ४३८ ॥ हें मुख्य अकर्माचें लक्षण । ज्यास्तव चाललें हें निरूपण । दुसरें अकर्म अवलक्षण । कर्मत्यागरूप पूर्वश्लोकीं वर्णिलें. ॥ ४३९ ॥ त्या अकर्मीं देखे कर्म । कीं बंधकास कर्म म्हणावें हें वर्म । कर्मत्यागीं अकर्म अधर्म । नरकप्रद तें अकर्मही कर्म यास्तव. ॥४४०॥ म्हणूनि कर्मत्यागरूप अकर्म टाकुनी । कर्म करूनि तें निष्काम ईश्वरीं अर्पूनी । यापरी कर्मीं अकर्म अकर्मीं कर्म देखे म्हणोनी । म्हणे देव॥४४१॥ एवं कर्मीं देखे अकर्म । आणि अकर्मीं देखे कर्म । तो बुद्धिमंत मनुष्यांत परम । तो योगी तो सर्वकर्म करणार. ॥ ४४२ ॥ म्हणतां तो बुद्धिमंत । विकर्माचें तत्त्वही भगवंत । सुचवी कीं बुद्धिमंत[1] विवेकी अत्यंत । निषिद्ध विकर्म आचरेचि ना. ॥ ४४३ ॥ कीं वेदोक्त न करणें तें अकर्म । टाकिलें जैसें आचरोनि कर्म । तैसें टाकिलें निषिद्ध विकर्म । कीं बुद्धिमंत कर्त्ता सकळ वेदोक्तकर्माचा. ॥ ४४४ ॥ ऐसा श्लोकार्थ जाला । परि कर्मीं अकर्म देखे भला । ऐसें श्रीकृष्ण बोलिला । तो बोल वाखाणिला ये रीती. ॥४४५॥ कीं ईश्वरीं अर्पितां कर्म । चुके बंध म्हणोनि अकर्म । कर्मीं देखे ऐसें वर्म । वाखाणिलें परी नसे ईश्वरार्पण. ॥ ४४६ ॥ म्हणूनि कोण्ही म्हणती । तरी अकर्म कर्मीं देखे कोणे रीती । हें पुसतां बोलती । कीं निष्काम निरहंकारित्वें. ॥ ४४७ ॥ तरी निष्काम निरहंकारपण । या श्लोकीं तों नसे हें बोलणें । पूर्वापरविचारें म्हणतां भगवदर्पण । बंधक नव्हे हें पूर्वाध्यायांत. ॥ ४४८ ॥ एवं पूर्वापरविचाराविण । न सांपडे येथें कर्मीं अकर्मखुण । तेव्हां अकर्मत्वास कारण । ईश्वरार्पणचि हा सिद्धांत. ॥४४९॥ '**यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र[2] । लोकोऽयं कर्मबंधन**' म्हणूनि पद्मनेत्र । तत्त्वचि बोलिला कीं बंधक अन्यत्र । एका विष्णुसमर्पणावांचुनी. ॥ ४५० ॥ एवं ईश्वरार्पण हा बोल । जेथें नसेल तेथें सखोल । भाव हा कीं नव्हे फोलें[3] । कर्मबंध ईश्वरार्पणावांचूनी. ॥४५१॥ आतां यापुढें श्लोक । कोण्या प्रसंगें बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त आधीं सुज्ञलोक । परिसोत. ॥ ४५२ ॥ कर्म ईश्वरीं अर्पित । तें बंधक नव्हे निश्चित । हे श्रीकृष्णें एथपर्यंत । अर्थें भावार्थें निरूपिलें. ॥ ४५३ ॥ तरी हें क्रियमाण कर्म । ईश्वरीं अर्पितां जालें अकर्म । कीं न करी बंध म्हणूनि वर्म । कळलें क्रियमाणाचें. ॥ ४५४ ॥ परि पूर्वसंचिताचे पर्वत । उरले आहेत

१. वाईट. २. अध्याय ३ श्लोक ९ पहा. ३. व्यर्थ, विफल.

अपरिमित । तीं फळें भोगावीं निश्चित । साध्य काय कर्मीं अकर्म देखोनि ही. ॥ ४५५ ॥ मुमुक्षु येथें म्हणती । कीं बंधपरिहार श्रीपती । क्रियमाणाचा बोलिला ये रीती । न बोलिला नाश संचित कर्माचा. ॥ ४५६ ॥ तरी कर्मबंधपरिहारप्रकरण । येथें संचितकर्मनाशनिरूपण । केलें पाहिजे हें सर्वज्ञ निपुण । विचारिता जाला ये स्थळीं. ॥ ४५७ ॥ परी ईश्वरीं अर्पितां कर्म । श्रीगुरुरूपें तेंचि सगुण ब्रह्म । अपरोक्षानुभव देतां भस्म । ज्ञानाग्नीनें होय संचित कर्माचें. ॥ ४५८ ॥ त्या ज्ञानियांत कितीएक । सगुण सांडूनि झाले निर्गुणोपासक । निर्गुणानुभवें सगुणसेवक । होती कोण्ही. ॥ ४५९ ॥ परि ज्ञान जाल्यावरी । उपासक जे हे दोंपरी । दोहींचीं कर्मे वैश्वानरीं । जळती ज्ञानाचिया. ॥ ४६० ॥ परी दोघांचे दोनी प्रकार । वेगळे त्यांत जो नर । निर्गुणमात्रीं सादर । कर्म नाश त्याचा बोलतो प्रथम या श्लोकीं ॥ ४६१ ॥

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः. ॥ १९ ॥

अगा! ज्ञानाग्नीनें कर्म । जो जाळूनि करी भस्म । त्यातें वशिष्टादि ज्ञानी परम । **पंडित** म्हणती. ॥ ४६२ ॥ कर्मीं देखे अकर्म । पूर्वीं वर्णिला ज्याचें क्रियमाण कर्म । बंधक नव्हे तो कर्मयोगी परम । परि नव्हे ज्ञानी. ॥ ४६३ ॥ तोचि कर्म करितां ईश्वरार्पित । ज्ञान पावोनि होतो पंडित । पंडित तो जो अनुभवी अत्यंत । शास्त्रज्ञास उगाच बडिवार त्या नांवें. ॥ ४६४ ॥ तो ज्ञानाग्नीकरूनी । कर्मे जाळितो म्हणोनी । म्हणतां सूचवी यावरूनी । कीं कर्मे संचितें बहुतां जन्मांची. ॥ ४६५ ॥ जाळितो ये जन्मींचीं कर्मे । तरी तीं ज्ञानाहूनि पूर्वींही अकर्मे । होताति ऐसें पुरुषोत्तमें । निरूपिलें पूर्वीं. ॥ ४६६ ॥ याकारणें जाळूनि भस्म । ज्ञानाग्नीनें जें करितो कर्मे । तें संचित जें अनेकजन्म । उरलें प्रारब्धे भोगितां. ॥ ४६७ ॥ अतएव हा पंडित । कीं पूर्वोक्त तो अपंडित । हा पंडितज्ञानपंडित । जो जाळी संचितें कर्मे अवघीं. ॥ ४६८ ॥ परि ज्यास निर्गुणमात्रीं उपासना । तो हा कृष्णें सांगितला अर्जुना । यास सगुणभक्ति असेना । ज्ञान जालिया उपरी. ॥ ४६९ ॥ हा ज्ञान जालियावरी । कर्मे न अर्पी ईश्वरीं । ज्ञानाग्नीनेंचि भस्म करी । संचित

१. श्रीकृष्ण (कमलनयन.) २. कर्म बधक न होण्याचे प्रकरणीं. ३. सचित कर्मनाशाचे कथन. ४. प्रत्यक्ष अनुभव. ५. अग्नीत. ६. मोठेपणा. ७. ज्ञान्याच्याही ज्ञानांस भूषित करणारा.

क्रियमाणही. ॥ ४७० ॥ ज्ञानाग्नीनें संचितें जाळी । आणि अकर्तात्मपणें क्रियमाणकाळीं । अहंकर्तृत्वाच्या विटाळीं । ओवळें न करी चित्तासी. ॥ ४७१ ॥ कीं ज्याचे समारंभ सकळ । कामसंकल्पवर्जित निर्मळ । कीं कामना आणि अहंकर्तृत्वाचें मूळ । दोन्हीं समूळ नसती जयासी. ॥ ४७२ ॥ अगत्य 'कर्माचे आरंभ । त्यास म्हणावें समारंभ । ते म्हणे कमलनाभ । कामसंकल्पवर्जित जयांचे. ॥ ४७३ ॥ अगत्य कर्मारंभ म्हणिजे । देहास अगत्य जें पाहिजे । अन्नोदकादि पदार्थ जे जे । देहनिर्वाहार्थ मेळवावे. ॥ ४७४ ॥ अगत्य कर्मारंभ ऐसे । तेथें काम आणि संकल्प वसे । तो काम आणि संकल्पही नसे । अगत्यकर्मारंभींही जयांच्या. ॥ ४७५ ॥ क्षुधेस मिष्टान्न मिळावें । तृषेस गोड शीतळ जळ व्हावें । अगत्यकर्मारंभीं पाहावें । रूप इत्यादि कर्माचें. ॥ ४७६ ॥ अगत्यदेहनिर्वाहार्थही असा । नसे ज्यास कामाचा वळसा । आतां देहनिर्वाह जैसा तैसा । हो माझा हा संकल्पही असेना. ॥ ४७७ ॥ निःशेष गेलें मीपण । जो अनंत सर्वगत आपण । न स्फुरे मी म्हणायाची खूण । त्यास माझा निर्वाह हो हा संकल्प कैंचा? ॥ ४७८ ॥ मी आणि माझें । वृत्तीस हें नसेच ओझें । संकल्प त्या योगिराजें । करावा काय? ॥ ४७९ ॥ मुखीं पडे ग्रास । तो गिळतांही प्रयास । नसती आयास जयास । कामसंकल्पाचे. ॥ ४८० ॥ पाजिलें कोण्हीं जळ । तें गोड क्षार उष्ण कीं शीतल । मज कैसें लागतें हाही समूळ । संकल्प नसे जयासी. ॥ ४८१ ॥ बैसला निजेला जेथें । मळमूत्र टाकी तेथें । हागेन मुतेन हाही येथें । न वाहे संकल्प. ॥ ४८२ ॥ मी बैसलों कीं निजलों येथें । हें न स्फुरोनि मळमूत्र तेथें । टाकी, न साहे संकल्प जेथें । मी हागेन मुतेन इतकाही.॥ ४८३॥ हे अगत्य देहकर्मांचे आरंभ । ऐसेही जयाचे समारंभ । तेही म्हणे कमलनाभ । ऐसे कामसंकल्पवर्जित. ॥ ४८४ ॥ काम जेथें नसे । संकल्प जेथें न दिसे । ब्रह्मीं चित्त समरसें । असे जयाचें. ॥ ४८५ ॥ त्यासही मी एक कर्त्ता । स्फुरेल कोठूनि हे वार्ता । एवं जो ऐसा अकर्ता । क्रियमाणलेप कैंचा तया? ॥४८६॥ एवं समाधींत चित्त । ज्ञानाग्नीनें [१]भर्जितां संचित । जळे आणि क्रियमाण तों निश्चित । न शिवे जया अकर्तया. ॥ ४८७ ॥ ऐशाचेंही शरीर । जितें हा प्रारब्धाचा बडिवार । तें भोगें सरे हा त्रिप्रकार । लय ज्ञानियांच्या कर्माचा. ॥४८८॥

---

१. जाळितां.

निर्गुणोपासनाच अत्यंत । तो हा वर्णिला ज्ञानवंत । कीं ऐसा त्यास म्हणती संत । पंडित म्हणोन. ॥४८९॥ येथें भाव दावी हरी । कीं हा ज्ञान जालियावरी । निर्गुणमात्रीं उपासक परी । भक्त नव्हे भागवत. ॥ ४९० ॥ म्हणुनि म्हणे कीं पंडित । इतकेंचि यासि म्हणती संत । तेथूनि चौथ्या श्लोकीं अनंत । ज्ञानी भक्त या प्रसंगींच वर्णील. ॥ ४९१ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त आधीं सुज्ञ लोक । परिसोत अर्थ त्यांवरी. ॥४९२॥ पूर्वश्लोकीं हरी । अकर्त्रात्मपणाची परी । बोलिला तों ते खरी । अजगरवृत्ति पाहतां. ॥ ४९३ ॥ कीं अकस्मात येऊनी । जें पडे अजगराचे आननीं । असें तें तितकेंच गिळूनी । वृत्ति ऐसी ज्ञानियाची. ॥ ४९४ ॥ तरी अजगरवृत्ती-वांचूनी । क्रियमाण लेप न चुके म्हणोनी । सिद्धांत जाला ऐसें मनीं । अर्जुनादिकांच्या वाटेल. ॥ ४९५ ॥ प्रारब्धाच्या तरी गती । नाना प्रकारींच्या दिसती । न धरितां अजगरवृत्ति । राज्यें हीं जनकादिकीं चालविलीं. ॥ ४९६ ॥ ज्याचें प्रारब्ध ही ऐसें । कीं शरीर जैसें तैसें । आयुष्य सरिजे तों अनायासें । वांचावें. ॥ ४९७ ॥ ज्ञान आणि ऐसें प्रारब्ध । घुणाक्षरन्यायें झालें लब्ध । तो नित्य समाधिस्थ स्तब्ध । अकर्त्रात्मत्वें ऐसा वर्णिला. ॥ ४९८ ॥ कीं नसोनि हो ज्ञान । अंध मूक बधिर जन । त्यांची देहयात्रा उदक अन्न । ऐसेंचि चालतें. ॥४९९॥ प्रारब्ध ऐसें असोनि । अमित निष्काम पुण्यें जाला ज्ञानी । तो अकर्ता सहज ऐसा म्हणोनी । उत्तमकोटींत पडला. ॥ ५०० ॥ आतां अकर्त्रात्मयोग । बाणला असोनि विचित्र भोग । ज्यास घडती त्याचा प्रसंग । श्रीरंग बोलतो या श्लोकीं. ॥ ५०१ ॥

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः. ॥ २० ॥

अगा! कर्मफल आणि संग । कीं मी कर्ता ऐसा प्रसंग । टाकूनि तृप्त अंतरंग । ज्ञानें सर्वदा जयाचें. ॥५०२॥ स्वयें अनंत सर्वगत । सर्वही मृगजल निजाश्रित । आपणास आपण आश्रय निश्चित । **निराश्रय** ऐसा. ॥ ५०३ ॥ तो प्रारब्धें कर्म अशेष । करी सर्वकर्मीं वर्ते पुरुष । तरी अकर्ता निर्दोष ।

---

१. आइतोजीपणा, आयत्या पिठावर रेघ ओढणारा असा स्वभाव, उद्योगविमुखता, आळशांचा राजा असा स्वभाव, सुस्तपणा. २. घुणा म्हणून जो किडा असतो तो स्वेच्छेनें काष्ठ कोरीत असतां सहजरीत्या क ख इ० अक्षरें कोरलेलीं दृष्ट होतात; पण तीं त्याचीं बुद्धिकृत नव्हत तसें. दैवयोगानें, दैववशात.

कांहींच नाहीं करीत तो. ॥ ९०४ ॥ हा जें टाकितो कर्मफळ । तें नव्हे वेदोक्त केवळ । कीं वेदोक्तकर्मी अकर्म समूळ । जिज्ञासुदशेंतही वर्णिलें. ॥ ९०५ ॥ ज्ञान जालियावरी । कर्मफलत्याग आपरी । कीं प्रारब्धें कर्मी प्रवर्त्ते परी । विषयसुखेच्छा न धरी कदापि. ॥ ९०६ ॥ जो जें कर्म करितो । त्या कर्मे सुख हो म्हणतो । कोणही सुखेच्छेवांचूनि तों । न करी कर्मी प्रवृत्ती. ॥ ९०७ ॥ तैसा नव्हे हा ज्ञानी । कर्मी प्रवर्ततां मज सुख हो म्हणोनी । न म्हणे ऐसें कर्मफल टाकूनी । निःसंग कर्मी प्रवर्ततो. ॥ ९०८ ॥ संग हा कीं हा मी कर्ता । हे त्याच्या चित्तीं नसे वार्ता । कीं त्या निराश्रय अनंता । कर्तृत्व कैंचें ? ॥ ९०९ ॥ योगक्षेमार्थ[1] आश्रय । नसे ज्यास तो हा निराश्रय । निराश्रयशब्दार्थनिर्णय । ऐसें न घडे ये स्थळीं. ॥ ९१० ॥ कीं जनकासारिखा ज्ञानी । अकर्ता सर्व कर्मे करूनी । तो योगक्षेमार्थ आश्रय न धरी म्हणोनी । निराश्रय कैंवी न म्हणावें ? ॥ ९११ ॥ टाकिलें कर्माचें फळ । संग टाकिला समूळ । हें वर्णूनि उदरार्थ केवळ । आश्रय न करी म्हणे हें व्यर्थ. ॥ ९१२ ॥ योगक्षेम दोंपरी । एक स्वदेहमात्र निर्वाह करी । कुटुंब एकाचे घरीं । हे दोघे दों श्लोकीं यापुढें वर्णील. ॥ ९१३ ॥ त्यक्तसर्वपरिग्रह[2] । आणि शरीरमात्राचा निर्वाह । करी जो तोही अलिप्त निस्पृह । हें या पुढील श्लोकीं वर्णील. ॥ ९१४ ॥ यदृच्छालाभसंतुष्ट[3] ज्ञानी । तो कुटुंबी या भावें करूनी । वर्णूनि तोही लिप्त[4] नव्हे म्हणोनी । त्या पुढिल्या श्लोकीं श्रीकृष्ण वर्णील. ॥ ९१५ ॥ ऐशा भिन्नभिन्न उक्ती । प्रतिश्लोकीं तरीच चुकती पुनरुक्ती । अन्यथा याहूनि पूर्वश्लोकींच अभिव्यक्ती[5] । कर्मनाशाची वर्णिली. ॥ ९१६ ॥ एवं निराश्रय म्हणजे अनंत । ज्यास आद्यंत ते पराश्रित । स्वयें सर्वाश्रय निश्चित । हा स्वरूपानुभव जयाचा. ॥ ९१७ ॥ आणि जो जाला ज्ञानी । तो टाकितो कर्मफळ म्हणोनी । येथें म्हणों नये कीं कर्मी अकर्म देखे म्हणोनी । ज्ञान पावला निष्काम. ॥ ९१८ ॥ कर्मी अकर्म पाहे । कीं त्या कर्मी बंधकत्व न साहे । फळ टाकणें हें तों घडत आहे । जिज्ञासुदशेंत ही. ॥ ९१९ ॥ ज्ञान जालियावरी । कर्म फलत्याग अन्यत्रही हरी । बोलेल परि भाव अंतरीं । कीं विषयसुख तें कर्मफळ. ॥ ९२० ॥ ज्यास जें कर्म करणें । तें विषयसुखाचकारणें । तें आत्मसुख अनुभवाविणें । टाकणें घडेना. ॥ ९२१ ॥ येथें विषयसुखचि कर्मफल । आणि संग अहंकर्तृत्वादि-

१. योग=संपादन करणे व क्षेम=लब्धाचें पालन. २. त्यक्तोपाधि. (श्लो० २१.) ३. ईश्वरेच्छेनें मिळतें त्यात संतोषी. ४. आसक्त. ५. स्पष्टीकरण.

मळ । टाकूनि सर्वकर्मी प्रवर्तला निर्मळ । तरी नित्यतृप्त कांहींच नाहीं करीत तो. ॥ ९२२ ॥ तृप्त नित्यसुखेंकरूनी । अनित्य विषयसुखेच्छा टाकी म्हणोनी । प्रारब्धें सर्वकर्मी प्रवर्तला ज्ञानी । तरी कांहींच नाहीं करीत तो. ॥ ९२३ ॥ नित्यतृप्त कर्में करितो । तरी क्षुधित अन्नादितृप्ति इच्छितो । एवं ऐसा जरी तरी तो । त्या कर्मी न लिंपे म्हणतो या श्लोकीं. ॥ ९२४ ॥

निराशीर्यत चित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्. ॥ २१ ॥

ज्या कर्में रक्षावें शरीर । तें म्हणावें शारीर । तेंही केवळ कीं नव्हे सादर । रसनादिकीं रसग्रहणाद्यपेक्षेंत. ॥ ९२५ ॥ भल्या आहारें प्राण । स्थिर होतो हा मुख्य गुण । या प्राणवृत्तीनें अन्नादि मेळवणें । शरीर कर्म ऐसें केवळ. ॥ ९२६ ॥ इंद्रियांस पाहिजे रस विचित्र । प्राणांस आहार मात्र । टाकूनि इंद्रियवृत्ति अपवित्र । प्राणवृत्तिपवित्रपणें हा वर्ते. ॥ ९२७ ॥ कीं कामना टाकूनि विरक्त । नियत ज्याची बुद्धि आणि चित्त । तो शरीरनिर्वाह करूनि निश्चित । पावत नाहीं कर्मबंधातें. ॥ ९२८ ॥ ज्याणें टाकिला सर्व परिग्रह । म्हणिजे न स्त्री पुत्र अथवा गृह । तो केवळ शरीरनिर्वाह । करी तऱ्ही न पावे कर्मबंधातें. ॥ ९२९ ॥ मातीच्या भिंती । मातीनेंच लिंपिती । कर्में जाले देह ते वर्तती । कर्मेंचि करूनी. ॥ ९३० ॥ क्षुधेस पाहिजे अन्न । तृषेस पाहिजे[1] जीवन । बरें वाईट[2] आच्छादन । शीतनिवृत्तीकारणें. ॥ ९३१ ॥ क्षुधादिबाधेनें विकळ । होतां चित्तीं होय डळमळ । तेव्हां चित्त शुद्ध जरी केवळ । स्थिर नव्हे स्वस्वरूपीं. ॥ ९३२ ॥ याकारणें ज्ञानी । विषयवासना टाकूनी । शरीरनिर्वाह करितां त्या कर्मेंकरूनी । पावत नसे किल्बिषातें. ॥ ९३३ ॥ पापास किल्बिष म्हणावें । तें पाप एक किल्बिषाच्या नांवें । या प्रकरणीं या भावें न ध्यावें । कीं पाप पुण्य दोन्ही पापचि. ॥ ९३४ ॥ सोनियाची बेडी । आपणाकारणें घडी । तऱ्ही बंधचि जोडी । बेडी तेही. ॥ ९३५ ॥ पाप पुण्य मिळोनि । कर्म संचित क्रियमाण दोनी । दोहींतें पापेंचि म्हणोनि । वेदांतीं **ब्रह्मसूत्रीं** प्रसिद्धि ऐसी. ॥ ९३६ ॥

ब्रह्मसूत्र—**'तदधिगमे उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ ।'**

सूत्रार्थ—जाला असतां ब्रह्मानुभव । पुढें जो पापाचा संभव । त्याचा नव्हे लेप लेश लव । आणि नाश पूर्विल्या पापांचा. ॥ ९३७ ॥ पुढिलिया

---

१. उदक. २. वस्त्र.

क्रियमाणाचा नव्हे लेप । आणि नासे मागील संचित पाप । द्विविध कर्मी द्विविध प्रताप । सूचविला ज्ञानाचा. ॥ ९३८ ॥ लेप नव्हे क्रियमाणाचा । या भावें बोलते व्यासाची वाचा । कीं अकर्त्रात्मानुभव साचा । जाला तयाच्या बुद्धीस. ॥ ९३९ ॥ यालागीं पापपुण्यरूप । त्यास न स्पर्शे क्रियमाण पाप । संचित पाप जळे तो प्रताप । ज्ञानाग्नीचा. ॥ ९४० ॥ 'ज्ञानाग्निदग्धकर्माणि' म्हणोनि । याचि भावें स्वमुखें करूनी । श्रीकृष्ण बोलिला हें जेथूनी । प्रकरण संचितक्रियमाणनाशाचें. ॥९४१॥ एवं ज्ञानाग्नीनें जळे संचित । न करितां विस्तार त्याचा बहुत । क्रियमाणलेप नव्हे हें अद्भुत । त्याचे प्रकार नाना सांगितले. ॥ ९४२ ॥ पहिलीं बोलिली अजगरवृत्ती[1] । कीं ऐसियास कर्मे न स्पर्शती । तदुपरि जरी सर्वकर्मी प्रवृत्ती । अकर्त्रात्मत्वें करी तरी अलिप्त. ॥ ९४३ ॥ प्रवृत्ति कर्मी कां परी । नित्यतृप्तास हे शंका त्याउपरी । तरी कर्मे शरीररक्षणार्थ करी । हें बोलिलें या श्लोकीं. ॥ ९४४ ॥ कीं टाकिला सकळपरिग्रह । जयास न कुटुंब न गृह । तो करी शरीरमात्रनिर्वाह । तरी न पावे किल्बिषातें. ॥ ९४५ ॥ किल्बिष म्हणिजे पापमात्र । परि पापपुण्य संचितक्रियमाण विचित्र । पाप म्हणावें येविषयीं ब्रह्मसूत्र । प्रमाण म्हणोनि वाखाणिलें. ॥९४६॥ आतां यापुढें श्लोक । तो किमर्थ बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त आदीं सुज्ञ लोक । परिसोत अर्थ तदुपरि. ॥ ९४७ ॥ पूर्वश्लोकीं क्रियमाण । न लिंपे ज्यास त्याचें लक्षण । वर्णितां बोलिला कृष्ण । कीं टाकिला ज्याणें परिग्रह सर्व ही ॥ ९४८ ॥ ज्याणें टाकिला सर्व परिग्रह । ज्यास कुटुंब ना गृह । तो शरीरमात्रनिर्वाह । करितां कर्मे लिप्त नव्हे ॥ ९४९ ॥ हें पडतां कानीं । शंका उपजली अर्जुनाचे मनीं । कीं कुटुंबी गृहस्थ ज्ञानी । लिप्त होतो कीं काय? ॥ ९५० ॥ ज्ञानी आणि कुटुंबाचा धणी । ज्यावांचूनि त्यास पाळक नसे कोणी । त्याणें प्रवर्ततां त्याच्या रक्षणीं । काय लेप होय क्रियमाणाचा. ॥ ९५१ ॥ हें अर्जुनाचे मनीं । तोच अंतर्यामी समजोनी । तोही अलिप्त ऐसा म्हणोनी । बोलत असे या श्लोकीं. ॥९५२॥

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबद्ध्यते. ॥ २२ ॥

अगा! कुटुंबी असोनी । जो संतुष्ट यथालाभें करूनी । द्वंद्वमत्सररहित

---

१. उद्योग न करतां दैवानें जें मिळेल ते खाऊन असणारें अजगराप्रमाणें वर्तन. (अजगरनामक सर्पाप्रमाणे.)

ज्ञानी । बद्ध तो ही कां होईल? ॥ ९९३ ॥ यदृच्छालाभाचा ऐसा अर्थ । न मागतां न इच्छितां पदार्थ । जैसे मिळाले होय सिद्धार्थ । तितकियानें. ॥९९४॥ हा यदृच्छालाभसंतोष । न मानी तोचि पुरुष । कीं ज्याचे मनीं असेल दोष । द्वंद्वमत्सराचा. ॥ ९९५ ॥ द्वंद्व म्हणिजे जोडें । ज्या जोडियांत एक सुख एक दुःख घडें । लाभ अलाभ मान अपमान रोकडे । हे जोडे नसती सुखदुःख-हेतु जयासी. ॥ ९९६ ॥ द्वंद्व इत्यादि म्हणावीं । त्यांत जो कुटुंबी गोसांवी । त्याणें पुत्रकलत्रादि पोसावीं । मुख्य अयाचितवृत्तीनें. ॥ ९९७ ॥ कुटुंबास उदंड[1] पाहिजे । त्यांत मिळती पदार्थ जे जे । तिहीं सुखी न होइजे । न मिळती तिहीं न होइजे दुःखी ही. ॥ ९९८ ॥ लाभालाभद्वंद्वरहित । तो लाभें संतुष्ट अलाभें संतोषवर्जित । नव्हे ऐसें असोनि भगवंत । यदृच्छालाभसंतुष्ट तो म्हणे. ॥ ९९९ ॥ ऐसा परस्पर वाक्यविरोध । याचा करितां बरा शोध । होतो यथास्थित बोध । यदृच्छालाभसंतोषाचा. ॥ ९६० ॥ यत्नाविणें लाभ जाला । त्याणें ही संतोष त्याला । न म्हणावा कीं जयाला । संतोष एक आत्मानुभवाचा. ॥९६१ ॥ परंतु कुटुंबासहित स्वदेह । त्याचा क्षुधादिपरिहारनिर्वाह । नव्हतां जऱ्ही सर्व निस्पृह । अन्नादि अपेक्षा उपजेच. ॥ ९६२ ॥ कीं तृषा अथवा क्षुधा । जेव्हां अंतरीं करिती बाधा । चित्त तेव्हां, सर्वात्मबोधा । न झोंबे उत्साहें करूनी. ॥ ९६३ ॥ त्या क्षुधादिकांचा वळसा । निवारे जैसा तैसा । यदृच्छालाभ होतां तैसा । संतुष्ट होतो. ॥ ९६४ ॥ कीं भलती तृषा क्षुधा । याणें शमतां चित्ताची बाधा । दूरी होतां त्या नित्यात्मबोधा । स्पर्शोनि असेल उत्साहें. ॥ ९६५ ॥ यदृच्छालाभें संतोष । या भावें मानी ज्ञानी पुरुष । जो पदार्थे संतोषतो अत्यंत दोष । कीं जडीं सत्यत्व सुखहेतुत्व उपजलें. ॥९६६॥ यालागीं लाभालाभसम । द्वंद्वातीत उत्तम । म्हणोनि बोलिला पुरुषोत्तम । यदृच्छालाभसंतुष्ट ऐसा असोनि ही. ॥ ९६७ ॥ ऐसाच सम मानापमानीं । आणि असे निर्मत्सर होऊनी । कीं कोणाचा उत्कर्ष देखोनी । हें मज कां नाहीं म्हणेना. ॥ ९६८ ॥ ऐसा अयाचितवृत्तीकरूनी । बद्ध नव्हे कुटुंबी ही ज्ञानी । कीं यदृच्छालाभसंतुष्ट म्हणोनी । आणि द्वंद्वातीत निर्मत्सर. ॥ ९६९ ॥ आतां ज्ञाताही होऊनी । कुटुंबनिर्वाह यत्नावांचूनी । नव्हे तरी काय तो ज्ञानी । लिप्त होतो क्रियमाणें? ॥ ९७० ॥ ऐशा संशयाचें स्थळ । देखोनि येथें मेघनीळ ।

---

१. पुष्कळ.

म्हणतो त्यासही बंधमूळ । नव्हे असेल जरी ऐसा. ॥ ९७१ ॥ आणि सिद्ध्य-सिद्धींत सम । चित्तवृत्ति नव्हे विषम । तो करूनि कांहीं उद्यम । बद्ध नव्हे. ॥ ९७२ ॥ करितां यत्नाचा आरंभ । म्हणे होणार तोचि होईल लाभ । कार्य सिद्ध होतां हृदयकुंभ । न भरी हर्षे मृगजळाच्या. ॥ ९७३ ॥ कार्यसिद्धि नव्हे जरी । खेद न मानी कोण्हेपरी । आत्मलाभें सुख अंतरीं । अखंड त्याच्या. ॥ ९७४ ॥ एवं जो ज्ञानीं अनुभवी ब्रह्म । त्याचें ऐसें नासे त्रिविध[2] कर्म । म्हणूनि वर्णिलें कीं ज्ञान निष्कर्म । होतां न उरे कर्मबंध. ॥ ९७५ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञ लोक । परिसोत आधीं मग अर्थ. ॥ ९७६ ॥ क्रियमाणें नव्हे लिप्त । ज्ञानाग्नीनें जळे संचित । ज्याचें तो येथपर्यंत । वर्णिला ज्ञानी. ॥ ९७७ ॥ त्याणें स्वस्वरूपीं असावें । कीं ज्ञानाकारणें शरीर रक्षावें । अथवा प्रारब्धें कुटुंब पोसावें । यथालाभें करूनी. ॥ ९७८ ॥ अथवा प्रारब्धें करूनी । राज्यादिसर्वकर्मीही ज्ञानी । प्रवर्ते तथापि अकर्त्रात्मत्वें करूनी । तो लिप्त नव्हे. ॥ ९७९ ॥ एवं प्रारब्धानुरूप कर्म करीं । कीं निर्गुणीं ध्यान धरी । म्हणूनि वर्णिला परी । सगुणभजन नाहीं वर्णिलें. ॥ ९८० ॥ तरी ज्यास अपरोक्षज्ञान जालें । ज्ञानाग्नीनें संचित जळालें । लिप्त न होतांचि गळालें । क्रियमाण ज्याचें. ॥९८१॥ जो ऐसा ज्ञानी निपुण । त्याणें काय न भजावा सगुण । किंवा सगुणभजन होतें कारण । बंधासी. ॥ ९८२ ॥ हें येथें संशयाचें स्थळ । परि सगुणभक्त ज्ञानी तोही केवळ । निर्गुणानुभवेंचि सकळ । कर्मे नाशितो. ॥ ९८३ ॥ त्यांत नियत कर्म । आणि श्रवणकीर्तनादि भजनधर्म । आणि प्रारब्धें लौकिक उद्यम । सर्व **भागवतधर्मी** योजितो. ॥ ९८४ ॥ म्हणून याउपरी । या भावें श्रीहरी । ज्ञानीं स्वभक्त त्याचिपरी । सांगतो आतां या श्लोकीं. ॥ ९८५ ॥

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते. ॥ २३ ॥

अगा! ज्ञानी आणि भक्तनिपुण । ज्ञान तंव त्याचेंही तेंचि निर्गुण । विशेष हाचि कीं सर्वकर्मार्पण । सगुणीं करीतसे. ॥९८६॥ कीं यज्ञ तो विष्णु सगुण । त्याकारणेंचि तो निपुण । आचरतो कर्म आणि तदर्पण । तें सर्वही करीतसे. ॥ ९८७ ॥ कीं समग्रही करणें । त्याचें विष्णूचकारणें । कीं जें करणें तें अ-

---

१. उद्योग. २. कर्मांचे तीन प्रकारः—(१) क्षय–नाश करणार तें, (२) वृद्धि–वाढविणारें, (३) स्थान–स्थिति राखणारें.

शेष समर्पणें । विष्णूतेंचि. ॥ ९८८ ॥ विष्णूकारणें समग्र कर्म । करणें हाचि वैष्णवधर्म । तें कर्म तों होतें अकर्म । जिज्ञासुदशेंत ही. ॥ ९८९ ॥ तें ज्ञान जालियावरी । बंधक होईल काय परी । पूर्वोक्त ज्ञानीयांत कोण्ही न करी । सगुणभजन. ॥ ९९० ॥ म्हणूनि त्याची ज्ञानीं स्थिती । कीं प्रारब्धें लोकीं प्रवृत्ती । दोहींत सांगीतल्या रीती । संचितक्रियमाणनाशाच्या. ॥ ९९१ ॥ कीं त्यांस कळलें निर्गुण । तेव्हां तिहीं सोडिलें सगुण । त्यांची सगुणभजनाची खूण । काय वर्णावी ? ॥ ९९२ ॥ कळोनिही निर्गुण । ज्ञानानुभवी न सोडी सगुण । त्याच्या कर्माचें नाशलक्षण । वर्णिलें नाहीं यास्तव येथें. ॥ ९९३ ॥ परि येथें संदेहनिर्माण । होणार कीं त्याचें क्रियमाण । नाशतें कीं नाहीं हें निरूपण । जालें नाहीं यास्तव. ॥ ९९४ ॥ म्हणूनि लागलें बोलणें । कीं त्याचें समग्र कर्म करणें । तें यज्ञा सगुणा विष्णूकारणें । तें तों प्रकर्षे विशेषें होतसे लीन. ॥ ९९५ ॥ **प्रविलीयते** म्हणोनी । कृष्ण म्हणे या भावें करूनी । **लीयते** इतकेंचि म्हणतां तऱ्ही त्यावरूनी । होतोच अर्थ कर्मनाशाचा. ॥ ९९६ ॥ **प्रविलीयते** म्हणणें । तें इतकिया कारणें । कीं विष्णूकारणें कर्म करणें । तें बंध जिज्ञासुदशेंतही करीना. ॥ ९९७ ॥ हें तों ज्ञानियाचें प्रकरण। ज्ञानी होऊनि जो सेवी सगुण। भजनरूप त्याचें क्रियमाण । प्रकर्षे विशेषें लय पावतें. ॥ ९९८ ॥ आतां कर्मनाशीं प्रकर्ष । कर्मनाशीं कोण विशेष । कर्मनाश तों निःशेष । निर्गुणोपासकांचाही होतसे. ॥ ९९९ ॥ तरी अध्याय जो द्वादश । तेथें निर्गुणोपासकां अधिक क्लेश । सगुणोपासकांपरीस हृषीकेश । बोलेल पुढें. ॥ ६०० ॥ कीं समान ज्ञान आणि मोक्षफळ । अधिक तो क्लेशचि केवळ । कीं ज्या ज्ञानसिद्धीनें कर्म समूळ। जळे तेथें कष्टती बहुयत्नें. ॥ ६०१ ॥ कीं त्यांस ईश्वर सहाय । नसतां क्लेश अत्यंत होय । यांसि इंद्रियादिजय । अनायासें कृपेनें सगुणाच्या. ॥६०२॥ त्यांस कष्टाचेंच मोल । परि त्यांत बहुत यत्न होती फोल[1]। म्हणूनि त्यांस मी तारक ऐसा बोल । न निघे मुखांतूनि जगदीश्वराच्या. ॥ ६०३ ॥ '**ते[2] प्राप्नुवंति मामेव**' । इतकेंचि म्हणे देवाधिदेव । अर्थी दाखवी ऐसा भाव। कीं त्याच्या यत्नेंचि ते मज पावती. ॥ ६०४ ॥ '**तेषामहं[3] समुद्धर्ता**' । म्हणूनि म्हणे भक्तांचा मी सिद्धिकर्ता। हा विचार करितां पुरता। '**प्रविलीयते**' या शब्दाचा अर्थ सांपडे.॥६०५॥शत्रु जाळिला एकीं नरीं। कष्टूनि पेटवूनि वैश्वानरीं। एकीं अनायासें तदंतरीं । जाळिला सुगंध तेलें स्नेहें भक्तीच्या.

---

१. व्यर्थ, निष्फळ. २. गीता–अ० १२ श्लो० ४ पद्य. ३. गीता–अ० १२ श्लो० ७ पद्य.

॥ १०६ ॥ त्यांस सहाय त्यांचें साधनपरिकर । यांस सहाय सर्वेश्वर । कर्मशत्रु जाळोनि सुखकर । भक्तियोग मुक्तीपरीस ही. ॥ १०७ ॥ काष्ठ आणि चंद्रज्योति । दोन्ही ही जळोनि विझती ·। परि प्रकर्षे विशेषें जळती । चंद्रज्योति प्रकाशें चांगल्या. ॥ १०८ ॥ किमर्थ दृष्टांत फार । ग्रंथ होतो अपार । एवं प्रकर्षे विशेषें कर्मसंहार । होतो भक्तां ज्ञानियांचा. ॥ १०९ ॥ आत्मानुभवी नित्य नव । विश्व आपण हा अनुभव । भगवत्पद षड्गुणवैभव । प्राप्त जया. ॥ ११० ॥ अनुभव ऐसा अंतरीं । श्रवणकीर्तनादिभक्ति करी । आपण तरोनि जग तारी । भक्त अनुभवी ऐसा. ॥ १११ ॥ करी जनसंग्रहार्थ कर्म । सर्वकर्मी देखे ब्रह्म । प्रारब्धें शरीरधर्म । हें सर्व करणें भगवदर्थ. ॥ ११२ ॥ यज्ञ विष्णु तदर्पण । करायाच कारणें कर्मकरण । हें तृतीयाध्यायांत विवरण । आरूढावस्थेंत संस्कार तोचि. ॥ ११३ ॥ एवं भक्ति आणि शरीरयात्रा । परोपदेशादिकर्ममात्रा । अर्पावया यज्ञनामका कमलनेत्रा । आचरे जो. ॥११४॥ शुद्ध निर्गुणोपासक तया । सर्वभूतीं भगवद्भावें दया । नसे जों मौनी होऊनियां । असे अजगरवृत्तीनें. ॥ ११५ ॥ स्वयें तरले भगवद्भक्त । शुकादिक जीवन्मुक्त । तथापि उपदेश युक्तायुक्त । करूनि तारिती जनांसी. ॥ ११६ ॥ भक्त नारदादी । लोकांची अविद्या अनादी । हरिती जें गुह्य वेदीं । ते उपदेशिती जनांसी. ॥ ११७ ॥ श्रवणकीर्तनें करिती । प्रकट करिती भक्तीच्या रीती । शुकाच्या उक्ति श्रीभागवतीं । कीं गोड भक्ति निर्गुणापरिस. ॥११८॥ शुक म्हणे आपण । परिपक्क निर्गुणीं निपुण । परि उत्तमश्लोकलीलागुण । चित्त हरिलें तिहीं माझें. ॥ ११९ ॥ मग मी हें श्रीभागवत । पिता व्यास त्यापाशीं निश्चित । पढता जालों जो अत्यंत । परिनिष्ठित निर्गुणीं. ॥ १२० ॥

शुकोक्त श्लोक—**'परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये उत्तमश्लोकलीलया ।**
गृहीतचेता राजर्षे! आख्यानं यदधीतवान्. ॥'

ऐसे निर्गुणनिष्ठ जीवन्मुक्त. । तेही सगुणब्रह्मभक्त । पूर्णसिद्ध होऊनि अनुरक्त । सगुणाचरणीं ॥ १२१ ॥

श्रीमद्भागवत श्लोक—**'आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रंथा अप्युरुक्रमे ।**
कुर्वंत्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥'

श्रवणमननादिसिद्ध मुनी । आत्माराम पक्कज्ञानीही होऊनी । निर्निमित्तभक्ति

---

१. साधनसामग्री. २. कर्मनाश. ३. गौण्य. ४. पूर्ण, ५. एकनिष्ठ.

मधुसूदनीं । तेही करिती. ॥ १२२ ॥ ऐसा हरीचा गुण । कीं ऐसेही सिद्ध निपुण । भक्ति करिती कीं या गोडीची खूण । ते ज्ञानी भक्तचि जाणतां. ॥ १२३ ॥ एवं भक्त ये रीती । तेच जनोद्धार ही करिती । कीं संतुष्ट होतां श्रीपती । सर्व कर्में तयांच्या. ॥ १२४ ॥ ते जनांमध्यें वर्तती । अधिकारियां ब्रह्म बोधिती । अनधिकारियां साधिती । अधिकार श्रवणकीर्तनें हरीच्या. ॥१२५॥ सर्वभूतीं भगवद्भाव । मुखीं देवाधिदेव । ज्यां शरीरधर्म ही अभिनव[1] । होतो भक्तियोगें परमेश्वराच्या. ॥ १२६ ॥ तेंही नवमाध्यायांत । अर्जुनास श्रीभगवंत । 'यत्करोषि यदश्नासि' या श्लोकांत[2] । स्वयें आपण वर्णील. ॥१२७॥ कीं अन्नादि भक्षणें । तेंही ज्यांस परमेश्वरीं समर्पणें । एवं सर्व कर्म करणें । त्यातेंचि समर्पावया. ॥ १२८ ॥ एवं कर्म समग्र त्याचें । विष्णूकारणें अन्यथा कैंचें । 'यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं' हें साचें । वचन श्रीकृष्णाचें ये रीती. ॥ १२९ ॥ कर्म समग्र विष्णूकारणें । करूनि समग्र विष्णूस अर्पणें । हें तों स्फुरण संकल्पाचें मीपणें । येथें पूर्वपक्षाचें हें स्थळ. ॥ १३० ॥ याकारणें श्रीहरी । पूर्वार्धीं आधींच हें परिहरी । कीं गतसंग मुक्ताचें यापरी । कर्म लयातें पावतसे. ॥१३१॥ गतसंग म्हणिजे गेला संग । कीं मी करितों अर्पितों हा प्रसंग । न स्पर्शे कीं ज्याचें अंतरंग । जालें अकर्त्रात्मतदाकार. ॥ १३२ ॥ हा अर्थ कशावरूनी । ऐसें म्हणती कोण्ही मनीं । तरी ज्ञानी ज्याची थारली[3] बुद्धि म्हणोनी । दुसरिया चरणीं बोलतो. ॥ १३३ ॥ तरी शास्त्रज्ञानी बुद्धि थारली । कोण्ही ऐसी वाखाणिती हे बोली । म्हणूनि मुक्त तो ऐसी वाणी आपली । प्रकट केली येथें. ॥ १३४ ॥ गतसंग मुक्त कीं ज्याची ज्ञानीं । बुद्धि थारली ऐसा तो म्हणोनी । वर्णितां सूचवी कीं त्यापासूनी । निःशेष गळालें अहंपण. ॥ १३५ ॥ तरी यज्ञाकारणें कर्म करी । हे घडे कैसेपरी । कोण्हीं म्हणती तरी जो नित्यमुक्त हरी । तोही मी कर्ता मी करितों म्हणतसे. ॥ १३६ ॥ तैसा तोही विष्णूनिमित्त । कर्म करी म्हणे अच्युत । परी तो तों जैसा भगवंत । वैष्णवधर्मीं देह चाळी[4]. ॥ १३७ ॥ ईश्वर जग करितो पाळितो । तैसा अकर्ता हाही देह चाळि तो । संस्कारशेषातें ही पाहतो । साक्षित्वें अकर्ता. ॥ १३८ ॥ निर्गुणोपासक जऱ्ही जाला । प्रारब्धें कर्म लागलेंचि त्याला । तैसा भक्तिसंस्कारें याला । भक्तियोगीं वर्तणें. ॥ १३९ ॥ सकळ विष्णूकारणें । कर्म करणें आणि समर्पणें । इतकें करूनि साक्षिपणें । पाहों नये

---

१. नूतन. २. अ० ९ श्लो० २५ पद्य. ३. स्थिरावली. ४. वर्तवी.

काय इतकियांसही. ॥ ६४० ॥ एवं गतसंग मुक्त ज्ञानस्वरूपीं । बुद्धि थारली ऐसें कृष्ण निरूपी । भाव कीं ऐसा तथापि । सगुणभक्त. ॥ ६४१ ॥ एवं निर्गुणोपासकाचें । निर्गुण ज्ञान तैसेंचि याचें । अधिकपण तें हेंचि साचें । कीं सगुणभक्त कृपाळू जनोद्धारक. ॥ ६४२ ॥ याकारणें द्वादशाध्यायांत । म्हणेल हा स्वयें श्रीकांत । कीं निर्गुणोपासकांपरिस अत्यंत । मज संमत युक्ततम भक्त हे. ॥ ६४३ ॥ निर्गुण कळल्यावरी । सगुणभक्ति कां परी । ऐसें म्हणणार त्यांची वैखेरी । ज्ञानहीन म्हणे त्या भक्तांस. ॥ ६४४ ॥ जरी भक्त ज्ञानी नसे । तरी त्याहूनि कां संमत म्हणतसे । ज्ञानी सर्वांहूनि थोर ऐसे । किती श्लोक उत्तमश्लोकाचे. ॥ ६४५ ॥ ऐसें हें बोलणें । द्वादशीं असे होणें । एवं ज्ञानानंतर सगुण टाकणें । त्यांस कष्ट बाणतां स्थिति ज्ञानाची. ॥ ६४६ ॥ एवं संचित ज्ञानें जळे । क्रियमाण अकर्त्रात्मत्वें नातळे । ऐसे ज्ञानी द्विविध वेगळे । निरूपिले या प्रकरणीं. ॥६४७॥ आतां यापुढें श्लोक किंविषयक । किमर्थ उत्तमश्लोक । बोले तें निमित्त सुज्ञ लोक । आदीं परिसोत. ॥ ६४८ ॥ गतसंग मुक्त ज्ञानी । विष्णूस अर्पी कर्में करूनी । त्याचें प्रकर्षें कर्म नासे म्हणोनी । पूर्वश्लोकीं भक्त ज्ञानी वर्णिला. ॥ ६४९ ॥ येथें ज्ञानवंत दक्ष । ऐसा करिती पूर्वपक्ष । कीं भजनें साध्य मोक्ष । तो ज्ञानेंचि होणार. ॥ ६५० ॥ तें ज्ञानही जालें । आणि पैकासही पावलें । आतां विष्णूकारणें कां लागलें । कर्म करणें त्यांसही. ॥ ६५१ ॥ कीं गतसंगमुक्त ज्याची बुद्धि । ज्ञानी थारली हे प्रसिद्धी । त्याणें कां कर्मसमृद्धी । करावी विष्णूकारणें. ॥ ६५२ ॥ आतां शुकादिक निपुण । पक्क योगीं भजती सगुण । निर्निमित्त कीं ऐसाच गुण । हरीचा ऐसें भागवतीं. ॥ ६५३ ॥ तरी प्रयोजनावांचूनी । मूर्खही न प्रवर्त्ते म्हणोनी । शास्त्र बोले हें तों ज्ञानी । सगुणभजनीं प्रवर्तती किमर्थ. ॥६५४॥ आतां हरीचा ऐसा अतर्क्य गुण । कीं भजती ऐसेही निपुण । तरी काय गोड नव्हे निर्गुण । जें आत्मत्वें आयतें प्रिय सर्वांस. ॥ ६५५ ॥ जरी कांहीं प्रयोजन नसे । तरी हे गोष्टी आहाच दिसे । म्हणूनि म्हणतील येथें ऐसें । हें समजला सर्वज्ञ. ॥६५६॥ या गोष्टीचें प्रयोजन । तोचि जाणे भवभंजन । कीं जाणती विरळ तन्मयजन । शुकादिक. ॥ ६५७ ॥ कीं मोक्ष चतुर्विध । चाऱ्ही न होती विना निर्गुणात्मबोध । त्यांत कैवल्य मोक्ष तेथें शुद्ध । निर्गुणत्वेंचि उरणें. ॥ ६५८ ॥ तरी असेच आतांही निर्गुण । परी ज्ञानियांस असे निर्गुणात्मखूण । नाहींसा

१. अ० १२ श्लो० २ पहा. २. वाणी. ३. मुख्यत्वेंकरून. ४. परिपक्कदशेस. ५. फोल, मिथ्या, व्यर्थ.

होईल तो सत्त्वगुण । कैवल्यांत. ॥ ६५९ ॥ निर्गुण आहे आतां जैसें । पुढें याचें कैवल्यही तेंचि तैसें । अनुभवसुख सत्त्वसमरसें । कैवल्यांत तें नाहीं. ॥ ६६० ॥ जन्ममरणादिदुःखध्वंस । परी सुख अनुभवी जेव्हां परमहंस । तो स्वसुखलाभाचा अवतंस । कैवल्यांत याचा असेना. ॥६६१॥ ब्रह्मीं ब्रह्मानुभव । हेंही ईश्वराचें वैभव । अमृतास स्वगोडी अनुभव । ठावा नसे तैसें कैवल्य. ॥ ६६२ ॥ एवं अनिष्टाचीच निवृत्ती । परि तेथें नसे इष्टप्राप्ती । सगुणमोक्षांत सत्त्ववृत्ती । कैवल्यमोक्षानुभवाची. ॥ ६६३ ॥ जीवन्मुक्ताचा जितां अनुभव । कैवल्यांत तें नसे वैभव । मोक्ष आणि अनुभव अभिनव । सगुणमोक्षीं ज्ञानियां भक्तांसी. ॥ ६६४ ॥ जीवन्मुक्तांचा देह । तो कर्माचा निःसंदेह । भोग सरतां सोडिती निस्पृह । जे ब्रह्म होऊनि राहिले. ॥ ६६५ ॥ मग निर्गुण ब्रह्मचि उरे । आनंदानुभव न स्फुरे । सत्त्वलहरी तेही मुरे । आनंदसागरीं. ॥६६६॥ आत्मानंदानुभव । तेथें नसे हें वैभव । चुकला पुनर्भव । परि गेला अनुभव स्वसुखाचा. ॥ ६६७ ॥ चुकोनि जन्ममरण । अखंड आनंदस्फुरण । ज्ञानियां भक्तांस मोक्ष सगुण । याप्रकारें. ॥ ६६८ ॥ ते सृष्टि होतां न होती । ते प्रलयव्यथा प्रलयकाळीं न पावती । काळास अतिक्रमूनि असती । शुद्धसत्त्वें भगवदाकारेंकरूनि. ॥६६९॥ काळातें अतिक्रमूनि असती । हें चतुर्दशाध्यायारंभीं श्रीपती । प्रथम श्लोकीं निर्गुणमुक्ती । बोलोनि हें द्वितीयश्लोकीं बोलेल. ॥६७०॥

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायंते प्रलये न व्यथंति च. ॥ [अ० १४ श्लो० २.]

या ज्ञानाच्या आश्रयें । माझें समानधर्मत्व निश्चयें । ते पावले कीं जैसा मी स्वयें । तैसे तेही स्वानुभवें साकार. ॥ ६७१ ॥ सृष्टि होतां ते न होती । प्रलयकाळीं व्यथा ते न पावती । कालातीत होऊनि असती । आकारेंही साकार मी जैसा. ॥ ६७२ ॥ पद्मनाभादि माझ्या मूर्ती । सृष्टिकाळीं पवित्रकीर्ति । जैशा प्रकटती तैशा स्फूर्ती । त्यांस तेव्हां मद्रूपदेहाच्या. ॥ ६७३ ॥ प्रलयकाळीं सर्व गिळूनी । जेव्हां मी निजतों योगनिद्रेकरूनी । तेव्हां तैसेच तेही निजती म्हणोनी । प्रलयकाळीं न पावती ते व्यथा. ॥ ६७४ ॥ प्रळयीं नसे ईश्वरोपाधि जैसा । सगुणमुक्तवृंदेंही नसे तैसा । कालपाशाचा फांसा । जरि मज म्हणवेल तरी त्यांसही. ॥६७५॥ सेवक चरण चुरिती । त्या गुणें निजेला

१. नाश. २. शिरोभूषण, अलंकार. ३. नूतन. ४. दुःख. ५. समुदाय.

नृपती । तो ते क्षणीं मेला म्हणती । ते मूर्ख. ॥ ६७६ ॥ तैसा काळेंकरूनी । मी योगनिद्रें निजेलों म्हणोनी । काळें अभाव पावलों म्हणती ते सज्जनीं । तैसे मूर्ख समजावे. ॥ ६७७ ॥ मोक्ष म्हणावा तरी । कीं कालचक्र न स्पर्शे जरी । या भावें म्हणे हरी । कीं समानधर्मता माझी पावले. ॥ ६७८ ॥ यांचीं साधकबाधकें । चतुर्दशाध्यायटीकेंत कौतुकें । बोलिजेतील येथें इतुकें । बोलणेंही अगत्यार्थ. ॥ ६७९ ॥ ऐशा सगुण मुक्ती । अपेक्षिल्या जिहीं जीवन्मुक्तीं । तिहीं नित्यनिजानुभवयुक्ती । केल्या भक्ति सगुणाच्या. ॥ ६८० ॥ होऊनि पक्क ज्ञानी । परिनिष्ठित सगुणध्यानीं । कीर्तनीं निर्गुणत्वें सगुणध्यानी । सगुणमोक्षीं ते सगुणातें पावले. ॥ ६८१ ॥ हा श्रुतिसिद्ध अर्थ । पुरुषार्थात परम पुरुषार्थ । म्हणोनि जे निर्गुणानुभवें कृतार्थ । तेही यज्ञविष्णु तदर्थ कर्मे आचरती. ॥ ६८२ ॥ हा पूर्वश्लोकीं हृषीकेश । सूत्रप्राय[1] सगुणभजनलेश । पक्क ज्ञानियांस बोलिला उद्देश । सगुणमोक्षाचा जयासी. ॥ ६८३ ॥ आतां यज्ञनामकाकारणें । कोणे रीती कर्म करणें । आणि फळ कोणतें तिहीं पावणें । हें बोलतो या श्लोकीं. ॥ ६८४ ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना. ॥ २४ ॥

कर्म करायाचें मुख्य कारण । कीं करावें सगुणयज्ञनामकातें अर्पणं । या जडसंकल्पलहरींत पूर्ण । चित्समुद्र ब्रह्मचि. ॥ ६८५ ॥ तरंग निमाला सागरीं । अर्पण जालें यापरी । अर्पणही ब्रह्म या प्रकारीं । तयाचें. ॥ ६८६ ॥ ज्याचें अर्पण ब्रह्म । ब्रह्मचि तेंही तयाचें कर्म । तें यज्ञरूपें सगुण ब्रह्म । ब्रह्मत्वें श्रीकृष्ण वर्णितो. ॥ ६८७ ॥ हविर्द्रव्य ज्याणें होम । तें जो देखे ब्रह्म । अलंकारीं विना[2] हेम । काय दिसे. ॥ ६८८ ॥ अग्निही ब्रह्मचि दिसे । कीं घटाकारीं मातीच दिसे । कीं पटाआधीं तंतु गवसे । मग पटाकार. ॥ ६८९ ॥ कार्य तें कारणचि अत्यंत । हे असोत इतर दृष्टांत । अग्निब्रह्म हें तो अग्नींत । ज्वालाच सांगती अग्नीच्या. ॥ ६९० ॥ ज्वाला अग्नीमधूनि निघती । मागुतीं त्याच अग्नींत रिघती । अग्निरूपा अग्नीनेंचि दिसती । जों असती अग्नींत. ॥ ६९१ ॥ दृष्टि न स्पर्शे अनळ[3] । तों न देखे ज्वाळ । दृष्टीस न दिसे माळ । तों सर्प कैसा भासतो? ॥ ६९२ ॥ सर्प दिसोनी असे माळ । ज्वाळा दिसोनि आहे अनळ । अग्नि दिसोनि

---

१. सुताप्रमाणें सूक्ष्म. २. सुवर्णावांचून. ३. अग्नि.

आहे केवळ । ब्रह्मप्रकाश प्रकाशाचेंही. ॥ ६९३ ॥ स्वयें दिसे सर्प साचा । असत्यास दोरावीण प्रकाश कैंचा । आकार माळेंत[१] सर्पाचा । जैसा ज्वालाकार अग्नींत. ॥ ६९४ ॥ ज्वाला अग्नींत अग्निरूप जैसा । अग्नि ब्रह्मीं ब्रह्मरूप तैसा । हा मननाचा[२] मनीं ठसा । सिद्धांच्या. ॥६९५॥ एवं अग्निही ब्रह्म । त्यांत ब्रह्मचि हविरुत्तम । ब्रह्मेंचि होमिलें कीं इतकें कर्म । ज्याकरितां घडलें ब्रह्मचि तें सकळ. ॥ ६९६ ॥ 'अधिष्ठानं तथा कर्ता'[३] म्हणोनी । अष्टादशाध्यायीं या श्लोकें-करूनी । पांच कर्मनिमित्तें ज्यांवांचूनी । न घडे भलती क्रिया. ॥ ६९७ ॥ त्यांत अधिष्ठानशब्दें शरीर । कर्ता अहंकार । करण नाना इंद्रियविकार । विविधचेष्टा चेष्टवी प्राणक्रियाशक्ती. ॥ ६९८ ॥ इंद्रियांचीं चाळकें दैवतें । हें पांचवें निमित्त येथें । कर्ममूळें जेथें तेथें । हींचि पांच. ॥ ६९९ ॥ पांचांमु-खांची पंचारती । एकाच पितळेची आकृती । पितळ न पावतां ते विकृती । न दिसे न असे त्यावांचूनी. ॥ ७०० ॥ दिसे असे त्या धातूच करूनी । पंचा-रती धातूच म्हणावी त्यावरूनी । तेव्हां धातूनेंचि ओंवाळिलें म्हणूनी । कां न म्हणावें ? ॥ ७०१ ॥ पांचां कनकसूत्रांकरूनी[४] । विणिला कडदोरा म्हणोनी । कनक झांकेल काय नयनीं । ब्रह्म तैसें याही पांचांत. ॥ ७०२ ॥ एवं कर्म निमित्तें पांच । असत्यें त्यांत ब्रह्मचि साच । ब्रह्मीं होमिलें त्याचा ऐसाच । अर्थ भगवद्वाक्याचा. ॥ ७०३ ॥ गतसंगमुक्तयज्ञनामकाकारणें । कर्में करी पूर्वश्लोकविवरण । तेथेंही निवारिलें अहंकर्तृत्वपण । गतसंगमुक्त म्हणोनी. ॥ ७०४ ॥ व्यतिरेक निखळ आत्मबोध । त्या अनुभवेंही त्याचा अहंकर्तृत्वविरोध । परिहरितां गेला शोध । कर्तृत्वसाक्षित्वापर्यंत. ॥ ७०५ ॥ या श्लोकीं अन्वयेंकरूनी । घटपटादि मृत्तिका तंतूचि म्हणोनी । पांचही कर्मनिमित्तें सुचवूनी । ब्रह्मेंचि होमिलें म्हणतसे. ॥ ७०६ ॥ एवं अर्पणादि चारी । अर्पण हविष्य अग्नि पांच होम करणारीं । कार्य तें कारणचि यापरी । अवघें ब्रह्म. ॥ ७०७ ॥ ऐसें कर्मीं ब्रह्म । देखे जो यज्ञ-नामकाकारणें कर्म । करी म्हणोनि पुरुषोत्तम । पूर्वश्लोकीं वर्णी जयास. ॥७०८॥ तरि सादर कर्मीं जो दिसेल । तो अपक्व म्हणावा असेल । पक्वयोगी कां ऐसा बसेल । ब्रह्मलक्षित कर्मीत. ॥ ७०९ ॥ ऐसें येथें कोण्ही म्हणती । तरी याची कृष्णास अतिप्रीती । सप्तमाध्यायांत 'वासुदेवः सर्वमिति । स महात्मा सुदुर्लभः'[५] म्हणेल. ॥ ७१० ॥ अपक्वास कैंचा हा अनुभव । हेंचि ज्ञानि-

---

१. हारांत. २. चिंतनाचा. ३. अ० १८ श्लो० १४ पहा. ४. सुवर्णाच्या तारांनी. ५. अ० ७ श्लो० १९ पहा.

यांचें परम वैभव । तथापि अन्वय समजोनि मानव । ध्यानावांचूनि अपक्कही असती. ॥ ७११ ॥ कळलें अन्वयज्ञान । परि त्याहूनि अन्वयें विश्वात्मत्व-ध्यान । थोर म्हणोनि मधुसूदन । द्वादशाध्यायांत बोलेल ॥ ७१२ ॥ **'ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते'** म्हणोनि । **'श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात्'** या श्लोकेंकरूनी । द्वादशीं श्रीकृष्ण या वचनीं । म्हणेल कीं ध्यानें स्थिति बाणते ज्ञानाची. ॥ ७१३ ॥ विश्व ब्रह्म या बोधीं । ज्यासि बाणे समाधी । तो पक्क-ज्ञानी मोक्ष साधी । जितांच देहप्रारब्धें. ॥ ७१४ ॥ प्रस्तुत ज्ञानी या श्लोकीं । जो आतां वर्णिला कीं । अर्पण हविष्यादि अवलोकी । सर्वही ब्रह्म. ॥ ७१५ ॥ तो अपक्क नव्हे कधीं । कीं ब्रह्मचि कर्म ऐशा बोधीं । लाधला योगी समाधी । कर्म म्हणिजे प्रपंचही अवघा. ॥ ७१६ ॥ कीं विश्व ईश्वराचें कर्म । तें कर्म कळलें कीं ब्रह्म । अलंकारसृष्टि अवघी हेम । कर्म हेमकाराचें. ॥ ७१७ ॥ हें आधीं जालें ज्ञान । आणि विश्वात्मत्वाचें बहुध्यान । घडलें त्यास तेव्हां समाधान । चित्त पावतां समाधि त्याला बाणला. ॥ ७१८ ॥ तरीच यज्ञरूप कर्म । अर्पण हविष्यादिही ब्रह्म । कार्य तितकें कारण परम । चित्त पावलें कारणीं स्थिरत्व. ॥ ७१९ ॥ विश्व ब्रह्म हें नव्हे ज्ञान । आणि त्याचें बहुत न घडे ध्यान । तों कर्म ब्रह्मचि ऐसें समाधान । न पावे चित्त. ॥ ७२० ॥ यालागीं कर्म ब्रह्म या बोधीं । बाणला म्हणतां समाधी । हा शब्द भावार्थें साधी । अर्थ पूर्वोक्त अभ्यासाचा. ॥ ७२१ ॥ एवं ब्रह्मकर्म समाधि जयालागीं । तो हा म्हणावा लागला योगीं । देह जितांच तो भोगी । कैवल्यसुख. ॥ ७२२ ॥ तरी जीवन्मुक्त या नांवें । याणेंही आतां काय पावावें । म्हणोनी हा श्लोक चालिला ज्या भावें । तें बोलतो. ॥ ७२३ ॥ **'ब्रह्मैव तेन गंतव्यं'** म्हणोनी । सगुणब्रह्म सुचवूनी । ऐसें निर्गुणप्राप्ती करूनी । भजतां पावावें म्हणे ब्रह्म सगुण. ॥७२४॥ **'ब्रह्मैव'** या वचनीं । 'ब्रह्म' आणि 'एव' हे ऐसे शब्द दोनी । सगुणत्व 'एव'शब्दें करूनी । सूचवितो येथें. ॥ ७२५ ॥ 'एव'शब्दें निश्चय । कीं सगुण जऱ्ही मायामय । किरण जळरूप तऱ्ही निःसंशय । किरणचि ते. ॥ ७२६ ॥ जलाभास किरणींच निघे । असे दिसे त्यांतचि निघे । मायाजलविलास अवघे । स्वयें किरणचि निश्चित. ॥ ७२७ ॥ मध्यान्हीं किरणीं प्रकटे । लय पावोनि सायान्हीं न आटे । प्रतिदिनीं निघे रिघे न दाटे ।

---

१. अ० १२ श्लो० १२ पहा. २. ठसते, प्रकट होते. ३. पावला. ४. सोनाराचें.

द्वितीयत्वें रविकिरणीं. ॥ ७२८ ॥ ऐसी नित्यमुक्ताची नित्यमुक्ती । चित्स्वरूपीं शुद्ध चिच्छक्ती । ब्रह्मीं ब्रह्मानुभव अभिव्यक्ती । ते माया ब्रह्मीं ब्रह्मचि. ॥७२९॥ सुवर्णाचे विकार । घडती मोडती नश्वर । तैसें ब्रह्मचि अक्षर । चराचर क्षररूपहीं. ॥ ७३० ॥ ऐसें चराचर क्षर । त्यांत चिदंश जीव प्रतिबिंब अक्षर । मुख्य अक्षर तो उपाधिसहित ईश्वर । तो उत्तमपुरुष [१]पंचदशीं वर्णिजेल. ॥ ७३१ ॥ प्रस्तुतीं चराचर । जैसे हेमीं अलंकार नश्वर । तैसें अक्षरब्रह्म जग [२]क्षेर । क्षराक्षरैक्य [३]हेमालंकारदृष्टांतें. ॥ ७३२ ॥ तैसा नव्हे ईश्वरोपाधी । ज्याणें ब्रह्मीं ब्रह्मात्मसमाधी । भिन्नत्व दिसोनि नव्हे कधीं । तो उपाधि अधिष्ठानावेगळा. ॥ ७३३ ॥ अलंकाररूप मोडे । तें न घडितां पुन्हा न घडे । परि पुन्हा न भासे ऐसा न बुडे । जलाभास किरणीं. ॥ ७३४ ॥ मध्यान्हीं किरणीं जळ । उठतां स्वयेंचि प्रकटती कल्लोळ । तैसें स्वेच्छेनें केवळ । पद्मनाभादिदेह ईश्वराचे. ॥ ७३५ ॥ भ्रमयुक्त दृष्टीविना । दोरीं सर्प भासेना । न लगे किरणींच्या जीवना । द्रष्टा देखायास तैसा. ॥ ७३६ ॥ कीं किरणांस द्रष्टा जरि पाहे । तऱ्ही दिवसपूर्वभागीं जळ न वाहे । यालागीं द्रष्टा न पाहे तऱ्ही आहे । मध्यान्हीं जलाभास उष्णांत. ॥ ७३७ ॥ ये रीती अविद्याकल्पित । नव्हे ईश्वरोपाधी निश्चित । तो ब्रह्मीं ब्रह्मत्वेंचि अत्यंत । अनादिमायोपाधि सगुणाचा. ॥ ७३८ ॥ एवं उपाधियुक्तही ब्रह्म । तऱ्ही तें ब्रह्मचि परम । यालागीं म्हणे पुरुषोत्तम । **'ब्रह्मैव गंतव्यं'** म्हणोनी. ॥ ७३९ ॥ **'गंतव्यं'** म्हणिजे 'पावावें' । ज्यास तें **ब्रह्मैव** म्हणे या भावें । कीं सगुण म्हणावें नांवें । परि सगुणत्वही ब्रह्मैव. ॥ ७४० ॥ पोटीं श्रुति आणि मुखीं श्लोक । प्रतिश्लोक ऐसा उत्तमश्लोक । बोले त्याचा अर्थ[४]विलोक । श्रुतिच अवघिया सूचवी. ॥ ७४१ ॥ असोनि निर्गुण ज्ञान । निर्गुणत्वें सगुणध्यान । करितां नित्यसुखानुभवनिधान । सगुणमुक्ती ऐसें श्रुति बोले. ॥ ७४२ ॥ श्रुत्यनुरूपेंचि श्लोक । वाखाणावा ऐसें उत्तमश्लोक । कोठें बोलिला एक । कीं न साधे अबाधितार्थ त्याविणें. ॥ ७४३ ॥ कीं ज्ञानें ब्रह्म पावावें । तें जरी निर्गुण म्हणावें । तरी निर्गुणात्मत्व आधीं बाणावें । तेव्हां ब्रह्मकर्मसमाधि बाणेल. ॥ ७४४ ॥ ब्रह्मकर्मसमाधिनिष्ठ परम । ज्याणें आतां पावावें म्हणतो ब्रह्म । त्यास तों नसे अविद्यावरणभ्रम । कीं ब्रह्म आपण नव्हे म्हणोनी. ॥ ७४५ ॥ जड भाग

---

१. गीतेच्या १५ व्या अध्यायांत. २. नाशिवंत. ३. सुवर्णालंकारांच्या उपमेनें (नाशिवंत). ४. अवलोकन.

अवघा निरसावा । तेव्हां आत्मा ब्रह्मत्वें समजावा । प्रथम अनुभव हा म्हणावा । व्यतिरेकबोध. ॥ ७४६ ॥ मग अनात्मत्वें जो जडभाग । निरसूनि कळे आत्मानात्मविभाग । त्या जडास आत्मयाचा योग । पटीं तंतु ऐसा पहावा. ॥ ७४७ ॥ या नांवें अन्वय । कीं आपण ब्रह्म चराचरमय । ध्यानें जाणतां हा निश्चय । जडली ब्रह्म ऐसा बाणे समाधी. ॥ ७४८ ॥ तो हा ब्रह्मकर्मसमाधिनिष्ठ । जो आदी ब्रह्मत्व पावोनि स्पष्ट । ब्रह्म आपणचि हा उत्कृष्ट । अनुभव पावोनि यज्ञ करी. ॥ ७४९ ॥ जो पावलाच ब्रह्म निर्गुण । त्याणें आतां ब्रह्म पावावें कोण ? । ऐसा विचार करितां ब्रह्म सगुण । न म्हणतां अर्थच न घडावा. ॥ ७५० ॥ आतां ब्रह्मचि त्याणें पावावें । म्हणिजे फलांतरास नव जावें । तरी ब्रह्म पावला नाहीं म्हणावे । पावावें ब्रह्मचि या उपरी. ॥ ७५१ ॥ येथें क्लिष्टकल्पना । केल्या जरी नाना । तऱ्ही तो पांडित्याचा वृथा तनाना । शब्दशक्ति ऐसी ये स्थळीं. ॥ ७५२ ॥ आतां जैसा तैसा करावा वाक्यार्थ । तरी सांपडतां प्रमाणसिद्ध मुख्यार्थ । कोण अंगिकारील बाधितार्थ । आणि क्लिष्टकल्पना. ॥ ७५३ ॥ ब्रह्मरूप यज्ञ प्रांजळ । बोलोनि बोलिलें त्याचें फळ । तो त्या यज्ञाहूनि पूर्वींच केवळ । फळचि होऊनि तो आहे. ॥ ७५४ ॥ बाधितार्थ ऐसा । सर्वज्ञ बोलेल कैसा । अर्थ वाखाणिती जैसा तैसा । वाक्यार्थ घडो म्हणोनी. ॥ ७५५ ॥ एवं पावला आहे तें निर्गुण । त्या प्राप्तीनेंचि ऐसा निपुण । यज्ञ करूनि फळ त्याचें ब्रह्म सगुण । तो पावेल. ॥ ७५६ ॥ असोनिही निर्गुण । तें आत्मत्व अनुभवी सत्त्वें निपुण । त्या सत्त्वें पावावें सगुण । सगुणसमानधर्मत्व. ॥ ७५७ ॥ निराकारी निराकार । जें सत्त्व त्यास गुणसंस्कार । सगुण भजनें वारंवार । होतां [1]भृंगकीटकन्यायें सगुणसत्त्व. ॥ ७५८ ॥ आतां **'न स पुनरावर्त्तते'** । म्हणोनि वेदश्रुति बोलते । हा निर्गुणीं पावोनि कैसा परते । सगुणाकडे म्हणावा. ॥ ७५९ ॥ तरी निर्गुणात्मत्वास कांहीं । [2]पुनरावृत्ति दिसत नाहीं । अनुभवी ज्या सत्त्वें तेंही । न परते जीवोपाधिकत्वा. ॥ ७६० ॥ एवं पाहतां कांहीं । विरुद्ध अणुमात्र दिसत नाहीं । दूरदृष्टीं पाहतांही । सुखानुभव सगुणमोक्षींचा. ॥ ७६१ ॥ अर्थ अबाधित झाला सिद्ध । परी नव्हे श्रुतिप्रसिद्ध । तरी श्रुत्यर्थचि शुद्ध । या श्लोकीं प्रकटतो. ॥ ७६२ ॥

---

१. भृंगाच्या तीव्र ध्यानानें कीटक भृंगरूप होतो, तसें. २. पुनर्जन्म.

श्रुति—'यदा पश्यन्पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैति दिव्यम्॥'

'विद्वान्' म्हणिजे ज्ञानवंत । **'पश्यन्'** म्हणिजे पाहणार अत्यंत । व्यतिरेक अन्वंय दोन्ही या दों शब्दांत । ब्रह्मज्ञानानुभव श्रुति बोले. ॥ ७६३ ॥ आदीं आपणास जाणे । त्यास भलतें ज्ञान बाणे । तो मूढ जो आपणास नेणें । हें सर्व शाहणे जाणती. ॥ ७६४ ॥ ज्याणें जडावेगळें आपणा । ओळखिलें तो **विद्वान्** व्यतिरेकी शाहणा । **पश्यन्** पाहणार देखणा । जो तंतु घेऊनि पट पाहे. ॥ ७६५ ॥ काय दिसतें म्हणोनी । पुसतां पट एकास दाखवूनी । पटचि दिसतो म्हणेल नयनीं । तो डोळे असोनिही आंधळा. ॥ ७६६ ॥ तंतूच दिसतो पट । दिसोनि नाहीं पट निगट । ऐसें जो बोलेल प्रकट । तोचि डोळस देखणा म्हणावा. ॥ ७६७ ॥ जडीं ब्रह्मात्मबोधीं । बुद्धिदृष्टि स्पर्शोनि आधीं । जडविषय इंद्रियें पाहे समाधी । विश्वात्मत्वीं बाणला तयासी. ॥७६८॥ **'पश्यन्'**शब्दें देखणा । विश्व ब्रह्म पाहे जो शाहणा । ऐसा पुरुष पाहे सगुणा । रुक्मवर्णास ऐसें श्रुति बोले. ॥ ७६९ ॥ **'रुक्म'** म्हणिजे सुवर्ण । अर्थ कीं सुवर्णासारिखा ज्याचा वर्ण । कर्ता ईश पुरुष सगुण । त्यास तो ज्ञानी पाहे जो देखणा तत्त्वता. ॥ ७७० ॥ जेव्हां ऐसा ध्यानीं । सगुण परमात्मा देखे ज्ञानीं । तेव्हां परम साम्य त्याचेंच पावे म्हणोनी । श्रुति बोले. ॥ ७७१ ॥ साम्य दिव्य आणि परम । म्हणिजे जैसें साकार सगुण ब्रह्म । होय हाही त्यासम । परम आणि दिव्य. ॥ ७७२ ॥ ॥ त्यासम म्हणिजे त्यासारिखें शरीर । चतुर्भुज शंखचक्रपीतांबर । परम म्हणिजे जैसा ईश्वराचा आकाराचा आकार । अखंडानंदानुभव सत्त्वाचा. ॥ ७७३ ॥ दिव्य म्हणजे अलौकिक । जो देह नव्हे पांचभौतिक । ऐसें दिव्य परम साम्य तो उपासक । पावे समीप परमेश्वराच्या. ॥ ७७४ ॥ **उप** म्हणजे समीप सामीप्य । साम्य समत्वें नुसतें सारूप्य । एवंच सालोक्यही प्राप्य । ज्ञानियांस ध्यानें सगुणाच्या ॥ ७७५ ॥ कोण्ही म्हणती कीं हें कर्मफळ । तरी कर्म सारूनि सकळ । पापपुण्य पुनरावृत्तिमूळ । त्यावेगळा होऊनि हे गति पावतो. ॥७७६॥ ज्ञानें जाळूनि संचित । क्रियमाणें न होऊनि लिप्त । प्रारब्धभोगें समाप्त । करूनियां. ॥ ७७७ ॥ त्रिविधही पुण्यपाप । नाशी हा ज्ञानप्रताप । सगुणध्यानें पावे रूप । जगदीश्वरासारिखें. ॥ ७७८ ॥ पुनरावृत्ति चुकली ज्ञानें । आनंदानुभव राहिला सगुणध्यानें । सगुणभजन या अनुसंधानें । श्रुति वर्णिती ज्ञानियांचें. ॥ ७७९ ॥ निर्गुण सगुण दोनी मुक्ती ।

दोन्ही गीतेंत भगवदुक्ती । परी मुख्यत्वें अभिव्यक्ती । सगुणमुक्तीची. ॥ ७८० ॥ अज्ञानाचा परिहार । आणि सगुणभक्तांचा बडिवार । ज्ञानयुक्त भक्तिच वारंवार । थोर करूनि वर्णिली या गीतेंत. ॥ ७८१ ॥ गीता संपतां श्रीपती । हेंचि म्हणेल अर्जुनाप्रती । कीं धर्म्यसंवाद हा ये रीती । तुझा माझा ॥ ७८२ ॥ धर्म्यशब्दें सधर्म । जें सधर्म सगुणब्रह्म । तत्संबंधी हा परम । संवाद. ॥ ७८३ ॥ मुख्यत्वें निर्गुणसंवाद जाला असता । तरी नैर्धर्म्यसंवाद याचें नांव ठेविता । आणि निर्गुणोपासकचि थोर म्हणता । सगुणोपासकांपरिस ॥ ७८४ ॥ द्वादशीं ज्ञानिया सगुणोपासकास । थोर म्हणेल निर्गुणोपासकापरिस । अधिक क्लेश आणि मुक्तींत ज्यास । नसे अनुभवानंदाचा. ॥ ७८५ ॥ आणि या श्लोकीं श्रीकृष्ण । भजन बोलिला तेंही सगुण । अन्वयज्ञानीं दावी खूण । सगुणत्वाची. ॥ ७८६ ॥ राजविद्या राजगुह्यातें । सांगतां हीं धर्म्य म्हणेल त्यांतें । कीं विश्वब्रह्म या मायाशबलितातें । ज्ञानातेंही धर्म्य म्हणे. ॥७८७॥ मायामय जग । ब्रह्मीं जैसा हेमीं नग । या ज्ञानासही म्हणे श्रीरंग । धर्म्य म्हणिजे हाचि अनुभव सगुणाचा. ॥ ७८८ ॥ धर्म्यकर्मरूप । ज्ञान नैष्कर्म्यस्वरूप । ज्ञानास धर्म्य म्हणतां विरूप । केले जाणों ग्रंथासी. ॥७८९॥ धर्म्य कर्मचि परि त्याचें कारण । माया आणि निर्गुण । मिळोनि जैसें ब्रह्म सगुण । तैसें धर्म्य ब्रह्मज्ञान विश्वरूप. ॥ ७९० ॥ येथें अर्पण हविष्यादि सकळ । ब्रह्मचि दिसे केवळ । हविष्याद्याकार शबल । सगुण ब्रह्मत्व धर्म्य हें. ॥ ७९१ ॥ द्वादशींही याचवरूनी । 'ये तु धर्म्यामृतमिदं'[1] म्हणोनी । धर्म्यपदेंचकरूनी । अध्यायांती भजन वर्णील. ॥ ७९२ ॥ येथें **'ब्रह्मैव तेन गंतव्यं'** म्हणोनी । अनन्यगतिकत्वे करूनी । श्रुत्युक्तसगुणप्राप्ति स्थापूनी । सूचविला निर्णय. ॥ ७९३ ॥ निर्गुणत्वे सगुणा । उपासिती आणि ध्यानधारणा । सगुणत्वें मद्भक्त धरिती त्या खुणा । या श्रुत्युक्तक्रमें द्वादशींही बोलेल. ॥ ७९४ ॥

'ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥' [अ० १२ श्लो० ६.]

येथें **'यज्ञायाचरतः कर्म'** । म्हणिजे सगुणीं समर्पाया करी कर्म । **'मयि सर्वाणि कर्माणि'** ऐसें द्वादशीं पुरुषोत्तम । हेचि बोलेल. ॥७९५॥

---

१ अ० १२ श्लो० २० पहा.

'अनन्येनैव योगेन' । म्हणिजे अद्वैतयोगेंचि करून । उपासिती आणि ध्यान । श्रुत्युक्तरीतीं माझें करिती. ॥ ७९६ ॥ अनन्ययोगें उपासिती । तें अर्पण हविष्यादि ब्रह्मचि ये रीती । इत्यादि सर्वत्र श्रीपती । ज्ञानियांस सगुणोपासनाच बोलेल. ॥ ७९७ ॥ बोलोनि निर्गुणमात्रोपासक । म्हणेल त्यांस क्लेश अधिक । हें पुढें उदंड कौतुक । स्थळोस्थळीं तो वर्णील. ॥ ७९८ ॥ निर्गुणोपासक व्यर्थ । येथें अन्यथा करिती अर्थ । बोलती अर्पणशब्दार्थ । स्रुक्स्रुवादिपात्रें म्हणोनी. ॥ ७९९ ॥ अर्पण म्हणिजे जिहीं अर्पिजे तें । अर्पिजेतें म्हणजे होमिजेतें । त्या होमपात्रांस म्हणे म्हणिजेतें[1] अर्पण म्हणोनी. ॥ ८०० ॥ पात्रें होमाचीं ब्रह्म । तेव्हां ब्रह्म नव्हे काय अर्पणधर्म । क्लिष्टकल्पना वृथा श्रम । स्पष्ट दिसतो. ॥८०१॥ ब्रह्मत्वें वर्णिलें पात्र । तरी कां न वर्णिले मंत्र । आणि ब्रह्मत्वें देव विचित्र । तेंही कां नाहीं सांगीतलें ? ॥ ८०२ ॥ जैसीं हीं अनुक्तें घ्यावीं । तैसींच पात्रेंही म्हणावीं । अर्पणशब्दें कां पात्रें वाखाणावीं । क्लिष्ट कल्पितें. ॥ ८०३ ॥ ज्ञान जालियावरी । कर्म ब्रह्मीं अर्पिलें जरी । तें बाधक होईल काय परी । ज्ञानियांस सगुणभजन सिद्ध होतें हा धाक. ॥ ८०४ ॥ म्हणूनि मोडिती अर्थ । ग्रंथार्थ नाशिती व्यर्थ । त्यांसही भिऊनि किमर्थ । वाखाणावें अन्यथा. ॥ ८०५ ॥ द्वादशीं भक्त थोर म्हणोनी । वर्णिला तो म्हणे अज्ञानी । तरी श्रेष्ठ अज्ञानी ज्ञानियांहूनी । विरुद्ध बोलिला काय भगवंत ? ॥ ८०६ ॥ तें भगवंताचें बोलणें । अनधिकारियाच्या उत्साहाकारणें । ऐसें विरुद्धार्थ दृढीकरण । श्रीकृष्णेंचि निषेधिलें शेवटीं. ॥ ८०७ ॥ 'ये[2] तु धर्म्यामृतमिदं' या श्लोकीं । हें अध्यायांतीं बोलेल कीं । हें यथोक्तरीति लोकीं । जे उपासिती. ॥ ८०८ ॥ ते प्रिय मातें अत्यंत भक्त । कीं अध्यायांत जें पूर्वोक्त । तें उपासिती यथोक्त । जें जैसें बोलिलें तैसेंची. ॥ ८०९ ॥ हीं पुढें विवरणें । उदंड आहेत करणें । ज्ञाननिष्ठींही याकारणें । सगुणीं भजावें हा सिद्धांत. ॥ ८१० ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त आधीं सुज्ञ श्लोक । परिसोत अनुसंधानाकारणें. ॥ ८११ ॥ पूर्वश्लोकीं यज्ञरीती । वर्णिली सगुणब्रह्मस्थिती । आतां निर्गुणलय म्हणिजे सर्ववृत्ती । निर्गुणीं होमणें. ॥ ८१२ ॥ यावेगळेही यज्ञ । करिती कर्ममार्गाभिज्ञ । तेही प्रसंगें सर्वज्ञ । बोलों पाहतो या श्लोकीं. ॥ ८१३ ॥

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

---

१. होमपात्रें. २. अ० १२ श्लो० २० पहा.

अगा! कोण्ही कर्मयोगी। दैवयज्ञचि देवांलागीं। करिती होमिती यथाविभागीं। इंद्रादिदेवां हविष्य. ॥ ८१४ ॥ पूर्वोक्त सगुणब्रह्मयज्ञ। जो यजी ब्रह्मत्वें ब्रह्मज्ञ। तोही इंद्रादिदेवांच्या नांवें अभिज्ञ। होमीच तें हविर्द्रव्य. ॥ ८१५ ॥ परि इंद्रादि जें जें दैवत। तें तें ब्रह्मचि निश्चित। म्हणोनि मुख्य यज्ञ सर्वात्मा अच्युत। यज्ञनामक श्रीविष्णु हें जाणे. ॥ ८१६ ॥ [1]अतएव **'अधियज्ञोऽहमेवात्र'**। ऐसें अष्टमीं कमलनेत्र। बोलेल कीं नाना जीव देह विचित्र। परि **अधियज्ञ** मीचि या देहीं ज्या त्यांचिया. ॥८१७॥ अधिष्ठूनि सर्वही यज्ञ। देहीं साक्षी फलप्रद **अधियज्ञ**। तो सर्वात्मा सर्वज्ञ। तोचि सर्व देवताही यज्ञांच्या. ॥ ८१८ ॥ त्या यज्ञकां पूर्वोक्तांहूनी। वेगळें कर्म यज्ञनिष्ठ म्हणोनी। सांगतों कीं देवांच्या उद्देशेंचि करूनी। आणखी कर्मयोगी यजिती. ॥ ८१९ ॥ पूर्वोक्त नव्हे देवताकिंकर। जो ज्ञानीं सगुणीं सादर। हें या अर्धश्लोकें दामोदर। स्पष्ट बोलिला. ॥ ८२० ॥ आतां निर्गुणाचेच उपासक। त्यांचेंही विलक्षण यज्ञकौतुक। सांगोनि पूर्वोक्तांस श्रीवत्सांक। वेगळें निवडितो. ॥ ८२१ ॥ कीं पूर्वी ज्यांस बोलिलों मी। तो ब्रह्मत्वें अग्नि देखोनि होमी। यावेगळें निर्गुणीं केवळ ब्रह्मीं। यज्ञरीतीच करूनी होमिती. ॥ ८२२ ॥ तें ब्रह्मचि केवळ। अग्नि भाविती कीं वृत्ति सकळ। हविष्यरूपें जळती म्हणोनि [2]अनळ। ब्रह्मचि भाविती. ॥ ८२३ ॥ परि यमनियमादिसंपन्न। त्यांसचि तो यज्ञ होय निष्पन्न। म्हणूनि सांगावी परिच्छिन्न। यमनियमसंपत्ति आधीं. ॥ ८२४ ॥ ते यज्ञरूप समाधी। साधे तो साधकचि तें आधीं। साधकांचें साधकत्व यास्तव बोधी। श्रीकृष्ण पहिलें या श्लोकीं. ॥ ८२५ ॥

श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति।
शब्दादीन्विषयानन्य इंद्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥

श्रोत्रादि जें जें इंद्रिय। तें तें इच्छी आपुलाली विषय। तो विषय मेळवावा हा निश्चय। विषयनिष्ठ बुद्धीचा. ॥ ८२६ ॥ संकल्पविकल्परूपें करूनी। मनचि नानारूपें धरूनी। कल्पना करी आश्रय धरूनी। विषयनिष्ठ बुद्धीचा ॥ ८२७ ॥ ते बुद्धि विवेकारूढ। होऊनि धरी वैराग्य दृढ। तेव्हां स्वहिततत्पर प्रौढ। आवरी मनातें. ॥८२८॥ तें आटोपितां मन। राहे विषयचिंतन। तेव्हां इंद्रियवृत्तीचें गमन। विषयांकडे घडेना. ॥ ८२९ ॥ सरली इंद्रियांची

१. अ० ८ श्लो० ४ पद्य. २. अग्नि.

तळमळ । राहिली मनाची डळमळ । मुख्यसंयमाचा अनळ । पेटतां ऐसा. ॥ ८३० ॥ विषयांचें करी स्मरण । तरी इंद्रियांसि इंद्रियपण । तें राहतां त्याची खूण । इंद्रियत्वें स्फुरेना. ॥ ८३१ ॥ तरी काय इंद्रियें पळालीं । तैसें नव्हे संयमाग्नींत जळालीं । स्मरणें जेधवां गळालीं । विषयाचीं. ॥ ८३२ ॥ तरी काय आपणा आपणें । जाळूनि घेतलें इंद्रियगणें । तैसें नव्हे याणें । संयमाग्नींत होमिलीं. ॥ ८३३ ॥ हा इंद्रियांचा संयम । यालाचि म्हणावें यम । येथेंचि सुचवी नियम । श्रीकृष्ण त्यांचा. ॥ ८३४ ॥ सर्वथा विषयांचा त्याग । तरीच हा साधे योग । प्रारब्धें घडे विषयभोग । तो त्यास दंड बळवंताचा. ॥ ८३५ ॥ अपेक्षेवांचूनि भोग । प्रारब्धें विषयेंद्रिययोग । तेथें नसे आग्रहाचा रोग । तो ज्ञेय उत्तरार्धीं अन्याचा. ॥ ८३६ ॥ ते रीती इतरांकडे गेली । तेव्हां यांकडे हेचि लागली । कीं सर्वथा इंद्रियें होमिलीं । संयमाग्नीं. ॥८३७॥ इंद्रियें आवरूनीच असावें । तेव्हां निर्जनस्थळीं वसावें । कडेकपाटीं वनीं बसावें । [1]गलितपर्णादि भक्षूनि. ॥ ८३८ ॥ सर्वथा इंद्रियांचा संयम । न घडे जों ऐसा नव्हे नियम । अन्यथा न घडे होम । इंद्रियांचा. ॥ ८३९ ॥ गलितपर्णादि भक्षण । तें नव्हे इंद्रियवृत्तीचें लक्षण । वासनेपासून जतन रक्षण । हाचि होम इंद्रियांचा. ॥ ८४० ॥ ऐसे यमनियम । ये जन्मीं अथवा अनेकजन्म । घडतां ब्रह्मीं वृत्तिनियम । घडे तें पुढिल्या श्लोकीं सांगणें असे. ॥८४१॥ सर्वसंगपरित्यागी । ते हे सांगितले योगी । जे विषयेंद्रियसंयोगी । होम भाविती ते एक अन्य. ॥ ८४२ ॥ ब्रह्मसमाधीची [2]अपेक्षा । जेथें वृत्ति न येती लक्षा । त्या विरक्तांस उपेक्षा । सर्वथा विषयांची. ॥ ८४३ ॥ कुटुंबी स्वजनीं शरीर । वर्तवूनिही अत्यंत धीर । लागों नेदिती वासना[3]समीर । वैराग्याच्या दीपासी. ॥ ८४४ ॥ कीं इतरांचें श्रोत्रादि जें जें इंद्रिय । त्यांचा शब्दादि जो जो विषय । त्या विषयेंद्रिययोगीं निश्चय । बुद्धि धरी रागद्वेषांची. ॥ ८४५ ॥ गोड लागतां भोग । उपजे राग म्हणिजे अनुराग । वाइटा विषयांचा होतां योग । द्वेषकांटाळा अनावडी. ॥ ८४६ ॥ विषय जेव्हां गोड वाटे । तेव्हां वासनेस फुटती फांटे । वाईट लागतां हर्ष खुंटे । आणि उपजे विषाद. ॥ ८४७ ॥ विषाद आणि हर्ष । विषयभोगी हे दोन्ही दोष । न उपजे ऐसा युक्तिविशेष । तो एक यज्ञ करिती कितीएक. ॥ ८४८ ॥ कीं अग्निरूप इंद्रियांतें । भावूनि त्यांत विषयातें । होमिती यजितां या यज्ञातें । हर्षविषादांतें नातळती. ॥८४९॥

---

१. गळलेली पाने इत्यादि. २. इच्छा. ३. वायु.

यांचाही इंद्रियांवरी । संयम असे याचपरी । त्यांवेगळे हे अन्य ऐसें हरी । अन्यशब्दें बोलतो. ॥ ८९० ॥ भोग घडला मला । ऐसें स्फुरे मीपणाला । तेव्हां वरी पडे घाला । रागद्वेषांचा. ॥ ८९१ ॥ इंद्रियविषयांतें जाणे । तों तो होमचि बाणे । मज भोग जाला ऐसें न म्हणे । हर्षविषाद भोगीं मग कैंचा ? ॥ ८९२ ॥ एक भोगूनिही भोग । साधिती ऐसा योग । तुटावया भवरोग । उपाय ऐसे. ॥ ८९३ ॥ ऐसे उपाय आधीं । तेव्हां साधे ब्रह्मसमाधी. । तो ब्रह्मसमाधि यज्ञरूपें बोधी । श्रीकृष्ण आतां या श्लोकीं. ॥ ८९४ ॥

सर्वाणींद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते. ॥ २७ ॥

पूर्वश्लोकीं जो साधक । त्यावेगळे सिद्ध निर्गुणोपासक । त्यांचा समाधियज्ञ आतां आइक । अगा अर्जुना ! ॥ ८९५ ॥ कीं चित्त जें शुद्धसत्त्ववृत्ती । ज्या वृत्तीनें सर्ववृत्ति स्फुरती । जीच्या जीवनें आत्मचैतन्यें जितीं । शरीर इंद्रियें प्राण. ॥ ८९६ ॥ नेत्रीं आणि शरीरीं । दीपा एकाचेंचि तेज परी । नये नेत्रांची सरी । शरीरास. ॥ ८९७ ॥ देह आणि दीपाची ज्योति । नेत्र दोहींस पाहती । ते नेत्र दीपीं स्थिर राहती । न दिसे तेव्हां आणिक. ॥८९८॥ आत्मप्रकाशें ये रीती । सर्वावृत्तींस जाणे चित्तवृत्ती । तीस बाणतां स्वरूपस्थिती । रजतम स्फूर्ति मग कैंच्या. ॥ ८९९ ॥ सत्त्ववृत्तीचें चपलपण । होतां चळती प्राण । तेधवां इंद्रियांचे गण । विषय घेती. ॥ ८६० ॥ चित्त स्वरूपीं मुरे । चंचलत्व प्राणांचें सरे । इंद्रियवृत्तीस न स्फुरे । विषय तेव्हां. ॥ ८६१ ॥ तें इंद्रियांचें कर्म । आणि प्राणांचे चंचलत्वधर्म । न उरती जेव्हां निखळब्रह्म । चित्त लक्षी एकाग्र. ॥ ८६२ ॥ एवं इंद्रियें आणि प्राण । दोन्ही रजोगुण । तमविषयाचें कारण । रजतम तेव्हां न स्फुरे सत्त्वासी. ॥ ८६३ ॥ कीं सत्त्वाचें सत्त्वपण । निर्गुणीं जालें निर्गुण । विना चिदात्मत्व खूण । न स्फुरे जेथें आणखी. ॥ ८६४ ॥ चित्त आत्मस्वरूपावीण । नाठवी अवलंबी तेचि स्वात्मखूण । यास म्हणती निपुण । चित्तसंयम म्हणोनि. ॥ ८६५ ॥ याच संयमालागीं । 'योग' म्हणती पातंजलादि योगी । कीं रजतमवृत्ति वियोगी । योग चित्तचैतन्याचा. ॥ ८६६ ॥ स्पर्शोनि नित्यचैतन्य । रजतमवृत्ती स्मरे अन्य । म्हणऊनि योगी परम धन्य । योग न म्हणती तो चित्ताचा. ॥ ८६७ ॥ कीं स्पर्शोनि रज्जूस दृष्टी । तदाश्रयें मिथ्या सर्पसृष्टी । देखे वृथा होय कष्टी । नव्हे तो योग रज्जू दृष्टीचा. ॥ ८६८ ॥ एवं चित्तचैतन्ययोग । तोचि कीं

रजतमवृत्तिवियोग । रज्जुत्वें रज्जुदृष्टिसंयोग । चित्तचैतन्ययोग तो ऐसा. ॥ ८६९ ॥ ऐसेंचि योगशास्त्र । जेथें योग लक्षणें विचित्र । या निर्विकल्प योगाविषयीं सूत्र । ऐसेंची. ॥ ८७० ॥

पातंजलसूत्र—'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।'[1]

रजतमाकारवृत्ती । चित्तामाजीं ज्या स्फुरती । त्या वृत्तींच्या निरोधीं जे स्थिती । ते स्थितीच योग. ॥ ८७१ ॥ दोंचा जो संयोग । त्यास म्हणावें योग । तरी निरोधी इतर वृत्तींचा वियोग । तेव्हां चित्तचैतन्ययोग आयता. ॥ ८७२ ॥ एवंच संयमचि चित्ताचा । तो योग ऐशा शास्त्रकारांच्या वाचा । तो आत्मसंयोगचि साचा । अग्नि म्हणे श्रीकृष्ण. ॥ ८७३ ॥ ऐसा आत्मसंयम जेधवां । न स्फुरती प्राण इंद्रियें तेधवां । तीं त्या आत्मसंयमयोगाग्नींत तेव्हां । होमिलीं म्हणावीं. ॥ ८७४ ॥ कीं रजतमवृत्ती । ज्या निमित्तें स्फुरती । चिदग्नींत जाली आहुती । तयांची ही. ॥ ८७५ ॥ आहुति अग्नींत होमिली । ते अग्नींत अग्निरूपचि देखिली । अनुभवस्थितींत लेखिली । ब्रह्मीं तथापि. ॥ ८७६ ॥ हेच्चि अवस्था उन्मनी । मन ब्रह्मचि जालें म्हणोनी । हेचि शुद्ध तुर्या[2] सज्जनीं । लेखिली अवस्था. ॥ ८७७ ॥ विश्व दिसे नयनीं । ते जागृतीं विश्व अभिमानी । अंध बधिर यासही रसनादिकीं करूनी । रसस्पर्शें कळे जागृतींत हें विश्व. ॥ ८७८ ॥ नव्हे विश्व जे स्वप्नकृत । तें जीवोपाधिनिर्मित । ईश्वरकृत जें जाणे जागृत । निर्विकल्पसमाधींत हें स्फुरेना. ॥ ८७९ ॥ इंद्रियकर्में राहती । कैंची तेव्हां जागृती । नव्हे स्वप्नही कीं वृत्ती । न करिती कांहीं कल्पना. ॥ ८८० ॥ जरी म्हणावी सुषुप्ती । तरी निरोधिली चित्तवृत्ती । स्वस्वरूपाची स्फुरे स्फूर्ती । सुषुप्तींत हे कैंची. ॥ ८८१ ॥ हा निर्विकल्पसमाध्यनुभव । यज्ञरूपें बोले माधव । निर्धर्मी निर्गुणीं अभिनव । प्रत्ययसत्त्वेंचि आत्मत्वाचा. ॥ ८८२ ॥ अग्नि जरी स्वप्रकाश । काष्ठ पेटतां दिसे प्रकाश । तैसा निर्धर्मी हृषीकेश । चित्प्रकाश प्रत्यय सत्त्वें सूचवी. ॥ ८८३ ॥ कीं तो आत्मसंयमयोगाग्नी । ज्ञानदीपित म्हणोनी । ज्ञान म्हणिजे ज्ञानशक्तिसत्त्वें करूनी । दीपित म्हणजे प्रकाशित. ॥ ८८४ ॥ निर्विकल्प समाधिस्थिति । यज्ञरूपें वर्णी श्रीपती । निर्गुणब्रह्मयज्ञाची रीती । हे ऐसी. ॥ ८८५ ॥ ब्रह्माग्नींतचि कोणी होमिती ।

---

१. योग म्हणजे चित्ताच्या वृत्तींचा निरोध. [योगसूत्र–अध्याय १ पाद १ सूत्र २.]
२. चवथी अवस्था.

हें मागें अर्जुनाप्रती । बोलिला त्याची रीती । वर्णिली ऐसी म्हणोनी. ॥८८६॥ एवं प्रत्यक्ष अग्नींतचि जो ब्रह्मत्वें होमी । तो सगुण भक्त पावे सगुणब्रह्मीं । हा निर्गुणोपासक गोस्वामी । जो ब्रह्मींच होमी वृत्तीतें. ॥ ८८७ ॥. हें यज्ञ-प्रकरण । या प्रसंगीं यज्ञाचेंच विवरण । आणिकही तें यज्ञनारायण । यज्ञात्मक अधियज्ञ बोलतो यां श्लोकीं. ॥ ८८८ ॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः. ॥ २८ ॥

सुवर्णादि धातुजाती । तांदुळादिधान्यें वस्त्रें क्षिती । गजरथादि दाना योग्य जीं असती । तीं द्रव्यें म्हणावीं सकळही. ॥ ८८९ ॥ ऐसीं द्रव्यें स-मस्त । आहुति आणि सत्पात्राचे हस्त । ते अग्नि यजमान गृहस्थ । त्यांत तीं द्रव्यें होमिती. ॥ ८९० ॥ आज्यादि हविर्द्रव्य । त्यासही म्हणावें द्रव्य । परि तो ब्रह्मरूपाग्नींत यज्ञ दिव्य । आणि द्रव्ययज्ञ पूर्वीं वर्णिला. ॥ ८९१ ॥ येथें **द्रव्ययज्ञ** शब्देंकरूनी । सूचवी द्रव्यदान यज्ञ म्हणोनी । अर्थ येथें त्याव-रूनी । ऐसाच युक्त. ॥ ८९२ ॥ द्रव्यदानयज्ञकर्ते ऐसे । आतां तपोयज्ञ य-जमान कैसे । तपाचे प्रकार जे जैसे । ते तैसे तपस्वी म्हणावे तपोयज्ञ. ॥ ८९३ ॥ एक तप शीतोष्णादिसहन । आणि तप अनशन । न करणें अ-शन म्हणजे अभोजन । भोजन म्हणिजे विषयभोग. ॥ ८९४ ॥ ज्यां इंद्रि-यांचा जो विषय । तेंचि त्यांचें भोजन निश्चय । हा एक विषयत्यागमय । तपो-यज्ञ. ॥ ८९५ ॥ तपालोचन म्हणिजे विचार । त्यांत लौकिकविचार ते वेडे चार[1] । ब्रह्मात्मविचार तो विचार साचार । मुख्य तप तें हेंचि. ॥ ८९६ ॥ तपेंकरूनि ब्रह्म जाण । वरुण म्हणे भृगूतें पिता सुजाण । तो भृगु विचारें जाला जाण । अनुभवी स्वानंदाचा. ॥ ८९७ ॥ जों बाणे ब्रह्मसमाधी । तों मननादिविचाररूप तप आधीं । तो तपोयज्ञ म्हणावा जो साधी । ब्रह्मा-नुभव. ॥ ८९८ ॥ ब्रह्मविचारें क्रमे घडी । ते किल्ली अविद्या कवाडें उ-घडी । जन्मजन्मीं तपांच्या कोडी जोडी । तयीं सुचे विचार ब्रह्मात्मत्वाचा. ॥ ८९९ ॥ स्वहित करावें निश्चित । हा विवेकाग्नि होतां दीप्त । तो आहु-तीनें करिती तृप्त । ब्रह्माद्वैतविचाराचिया. ॥ ९०० ॥ आतां कोण्ही योग-रूपयज्ञ । करिती ते म्हणावे योगयज्ञ । जे षट्चक्रें[2] भेदूं जाणती अभिज्ञ ।

१. खरा. २. योगशास्त्रांत सांगितलेलीं देहांतील सहा स्थानें.